

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

József főherceg tábornagy hadtörténelmi munkája.¹

1792 május 31-én Bécsből egyik főherceg indult el Ferenc király koronázása alkalmából Budára és francia nyelven kezdett naplójában számolt be első magyarországi benyomásairól. 1795 július 20-án pedig királyi helytartóvá nevezetvé ki, ettől fogva fivérének, az akkori császárnak és királynak Bécsbe németül küldött leveleket és jelentéseket.²

A Gondviselés kegyelmének köszönheti Magyarország, amelyet idegen kormányférfiak akkor már századokon át valami összeállamba beolvasztani és nemzeti sajtáságaitól megfosztani akartak, hogy ez a fiatal főherceg nemcsak kiválóan böles államférfi, hanem lelkében, érzéseiben és cselekedeteiben olyan nagy *magyar ember* is lett, akinek annak a korszaknak legnagyobb magyarjával együtt kiváló része van nemzeti államunk kialakulásában.

A mi szép és nekünk annyira kedves, de nem magyar születésűekre nézve csakugyan szörnyen nehéz nyelvünket nem tudta ugyan tökéletesen megtanulni, hanem államügyekben az akkori hivatalos nyelvet: a latint és pedig *klasszikus szép formában*, használta, de egyébként rendkívül nehéz állásában, szembeállva Metternichnek és a bécsi kormánynak törekvéseivel, sok kérdésben nemzetünk érdekeit mozdította elő. József főherceg 1796 nov. 8-án nádorrá választatván, ebben a közjogi méltóságában is legnagyobb elődeihez emelkedett. Joggal énekelte róla a „*Diétai Muzsá*”-ban a XIX. század első évtizedeinek legnagyobb költői tehetsége: Csokonai: „Felséges Nádorispán! Te érted a Magyarnek nagy szíve lánggal ég.”

A halhatatlan emlékeztető nádornak méltó unokája: József főherceg, tábornagy, a M. Tud. Akadémia igazgató- és tiszteleti tagja, Hadtörténelmi Bizottságának elnöke, hadtörténelmi irodalmunkat nagyterjedelmű és jelentős munkával gazdagította, amelyben a világháború alatt átélt és közvetlenül megfigyelt személyes benyomásait gyűjtötte össze és ezenfelül feldolgozta az aktaszzerű bizonyítékokat is.

A műnek most megjelent első kötete az 1914 július 13-ától 1915 május 25-éig történt eseményeket tárgyalja. József főherceg kezdetben a déli, majd 1914 szeptember elejétől az orosz harctéren

¹ *A világháború, amilyenek én láttam* Irta Naplója és hivatalos akták alapján József főherceg tábornagy. I. kötet X és 678 lap, 22 melléklettel. A M. Tud. Akadémia kiadása, 1926.

² *József nádor iratai*. I. (Budapest 1925. A Magy. Történelmi Társulat kiad.) 1–12. és 30. és köv. 1.

mint altábornagy és a 31. hadosztály parancsnoka; 1914 november 3-tól pedig (I. köt. 200. l.) mint lovassági tábornok és a VII. hadtest parancsnoka (229. l.) teljesített szolgálatot.

A szerző a világháború befejezését követő években gyors egymásutánban megjelent emlékiratokat és történelmi műveket olvasva, megállapította, hogy *kivéve Hindenburg* tábornagnak teljesen elfogulatlan munkáját, a többi szerző más nemzetek rovására adja elő a harctéri eseményeket és egyenesen lekicsinyli a magyar hadosztályok és hadtestek hősiességét.

Kétségtelen tény pedig, hogy a világháború alatt ismét fellángoltak a magyar nemzet fiainak az utolsó évezred alatt annyiszor kipróbált katonai erényei: haláltmegvető, rettenthetlen bátorsága és önfeláldozása, a legnagyobb fáradalmakat is elviselő csodálatos kitartása, nehéz időkben is változatlan lelkesedése és jó kedélye, és ezeket felismerve, a hadtestparancsnokok éppen a legnehezebb helyekre magyar csapatokat követeltek

Mindezt a valósághoz képest megírni, valóban nagy *hazafias tett* volt.

A munkának igen sok részletéből kitűnik, mennyire felismerték dicső katonáink, hogy a nemzet legfontosabb létérdekeiért, elsősorban szegény hazánknak területi épségéért, Nagy-Magyarországnak *minden áldott, szent rögéért* szenvedik végig a háború fáradalmait és ha kell, ezért a nagy célért áldozzák fel egészségüket és ifjú életüket.

Amilyen fájdalmas és lelkünk mélyéig megrázó ebben a műben a sok áldozatnak: a szegény sebesültek és haldoklók szenvedéseinek igazán együttérző, a szenvedőkkel gyötrődő magyar lélekkel való megírása, éppen olyan lélekemelő és lelkesítő hős katonáink hazafiságának és elszánt áldozatkészségüknek oly sok bizonyítéka. (Például 49. l. 3. bek.; 79. l. 2. bek.; 89. l. 5. bek., 107. l. 3. bek.; 130. l. 4—9. bek.; 159. l. 2. bek.; 193. l. 6. bek. stb.)

A kötet igen sok *világtörténeti* adatot is tartalmaz. Ilyen az orosz diplomáciai képviselőnek a szerző előtt a *háborút megelőzőleg* tett nyilatkozata (1. l.), hogy Oroszország évekig készült a háborúra a monarchia ellen; továbbá a részleges és az általános mozgósítás leírása (2—7. l.); az uralkodóknak egymáshoz írt és teljes szövegben közölt táviratai (15. l. 5—7. bek.; 238—239. l.); Boroević gyalogsági tábornok, hadseregpáncsnoknak a szerzőhöz írt levelei (417—418. l.) stb. De különösen fontosak azok a bizonyítékok, amelyekből kitűnik némely szláv nemzetiségű ezredek és csapatok katonai árulása. Így már 1915 április 14-én, tehát a háború második évében, a 28. cseh ezred *tisztjeivel együtt átszaladt* az ellenséghez (585., 586., 587. l. utolsóelőtti, 667. l. utolsó bek.).

Szomorú történeti tény a háború elején a déli hadszíntéren egyes vezérek közt mutatkozott egyenetlenség, gyanúsítás, féltékenység és bizalmatlanság leírása is (66—68. l.).

A terjedelmes kötet legnagyobb része természetesen tárgyánál fogva *hadtörténeti* vonatkozású. E részek megbeszélésére és a tizennyolc katonai tékép tárgyalására a katonai szakértők lesznek hivatottak. Sok hadtörténeti részletet azonban a laikus is kiemelhet. Mindenekelőtt szembetűnő: mily sokat tanulhatnak ebből a

könyvből a jövő századok magyar hadvezérei *a jó tábornoknak egyéni kötelességeiről*. A munkát nem olyan hadvezér írja, aki sok száz kilométerre a harctér mögött és a viszonyokat nem ismerve veti papírra parancsait és ezekben lehetetlen teljesítményeket kíván katonáitól, hanem az a hadosztály-, illetőleg hadtestparancsnok, aki kezdve a legénység étkezésétől (12. l.) stb. egészen a lövészárkok készítéséig, *mindent* önmaga vizsgál meg; amikor pedig szükséges, folytonos életveszélynek teszi magát, végigjárja a harc vonalát, még lóháton is megjelenve veszélyes pontokon, kiteszi magát az ellenséges tüzérség lövegeinek és személyes érintkezéssel állandóan *érdeklődik* katonái iránt, gondoskodik róluk, ha kell, megosztja velük sovány élelmét is (216. l. 6. és 7. bek.), hogy azután maga élelem nélkül maradjon. Az eredmény: a csapatok ragaszkodása és kitörő lelkesedése (108. l. 6. bek.; 664. l. utolsó bek.; 676. l. 1. bek. stb.), hálás emlékezetük akkor is, amikor a hadtestparancsnokká kinevezett hadvezér más katonai beosztást kap és régi csapatai „szereféttel emlegetik és visszakívánják“ maguk közé (594. l.).

De különösen érthető, hogy ez az *egyetlen* módja annak, miképpen lehet agyonhajszolt, kifárasztott és a velük nem törődő hadvezértől elhanyagolt egész hadtestbe (237., 247. l.) újra visszaállítani a bizalmat, a harc készséget és a végsőig menő elszánt-ságot (674. l.).

Azok, akik átélték az 1918. évi összeomlást *követő* hónapokat, éltük fogytaig sem fogják elfelejteni, miként hirdették *anonim* nagybetűs utcai plakátokon azok, akik akkor szegény hazánkban a kormányhatalmat kezükbe keríthették, azt, hogy Magyarország a háborút „*hatalmi érdekekből*“ vívta. Ezzel szemben ennek a kötetnek számtalan részlete bizonyítja, mily tökéletesen *átéreztek* hős katonáink azt, hogy ők Magyarországnak *ezeréves határáért* küzdenek és hogy ebben a titáni *védelmi* háborúban a magyar nemzet *fennmaradásáért* és az ország *létéért* semmi áldozat sem volt nagy.

Minden elemi iskolai könyvbe ki kellene nyomtatni a magyar hősiességnek e kötetben leírt számtalan példáját, így elsősorban át kellene venni azokat a nagy írásművészettel megírt lapokat, amelyek előadják, miként verték ki vitéz magyar csapataink 1915 május 7-én a Kárpátokból az ellenséget és azután, hogy hangzott fel ajkaikon nemzeti Himnuszunknak fenséges dallama (639 és köv. l.). Ilyen részletekből merítenek majd unokáink, dédunokáink és lemenőik *évszázadok múlva is* elszánt áldozatkészséget és mindenre kész lelkesedést.

A katonai szakférfin és a magyar hazafin kívül sokat tanulhatnak a kötetből azok is, akik szép nyelvünknek *szókincsét* gyűjtik. Egészen csodálatos, hogy a Bécsből hazánkba jött nagy nádornak kitűnő unokája mennyire megtanulta nyelvünket és mint az isteni *természet* dicső szépségeinek lelkes bámulója, minő remek leírásokat ad *egy-egy tájékról* vagy természetli jelenségről. (Például 129., 155., 159. l. 3. bek.; 196. l. 4. bek.; 213. l. 4–5. bek.; 232. l. utolsó bek.; 233., 236. l. utolsóelőtti bek.; 523., 583., 608., 610., 675. l. stb.)

Találunk a kötetben sok, bizonyára tájszavakból, illetőleg a hős debreceni, somogyi, szegedi és székely bakáktól, illetőleg huszároktól átvett népies kifejezést is (pl. vágóban, pacsangol stb.).

Ez a kötet évszázadok múlva is a magyar történelemnek és hadtörténetírásnak becses kútfője lesz.

Az öt kötetre tervezett műnek következő része az isonzo-i csatákat fogja tárgyalni.

b. j.

Gróf Tisza István összes munkái. Az országos Tisza István-émlék-bizottság kezdeményezésére és támogatásával kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 4. sorozat, III. kötet, 8°, 387 l. Bpest, 1926.

Amit gróf Tisza István munkáinak II. kötetéről, főként annak történelmi kútfőértékéről, az elmúlt évben mondtunk,¹ azt a most megjelent III. kötetre vonatkozóan is, szóról-szóra fenn-tartjuk.

Aki tudni akarja, hogy mi történt 1915-ben a színpalak mögött, az olvassa el Tiszának Buriánhoz, Conradhoz, Czerninhez stb. stb. intézett, fontosabbnál-fontosabb leveleit. De olvassa el a többiekét is, hogy lássa és megtanulja belőlük, hogyan kell dolgoznia egy hazájáért aggódó s éppen azért minden munkaerejét annak szolgálatába állító magyar embernek, válságos körülmények között.

Valósággal példátlan az a *mindenre* kiterjedő gondoskodása Tiszának, amely a III. kötet 502^a leveléből és táviratából intő példaként-szól az utókornak.

Nem volt olyan dolog, ami Tiszát ne érdekelte, amihez hozzá ne szólott volna. Nyugodt viszonyok között kevésbé ritka jelenség, de annál meglepőbb és bámulatraméltóbb egy világégés ideg-ölő jelenetei közben.

1915 április 21-én, amikor az olasz támadás veszedelme úgyszólván óráról-óra fokozódott, a külügyminiszterrel folytatott izgalmas levél- és sürgönyváltás közepette is ráér arra, hogy a Zemplén megyében, közigazgatási téren. mutatkozott szabálytalanságokat, a főispánhoz intézett hosszú levelében korholja. (1035.)

Majd május 9-én Bihar megye főispánjának ír Mezőgyán község érdekében, amely a liszt keveréséhez szükséges kukoricamennyiséget még nem kapta meg. (1059.)

Más emberfia azon lett volna, hogy az ilyen gondoktól minél előbb szabaduljon s az alkalmatlankodókat lerázza a nyakáról. Tisza — éppen ellenkezően — szigorúan megtiltotta, hogy bárkit is visszatartsanak attól, hogy hozzá közvetlenül fordulhasson. (692.)

Ennek a mostani kötetnek tartalma, az 1915 januárius 1-től június 30-ig terjedő időre vonatkozik.

Mint tudjuk, az olasz beavatkozásokon kívül, az oláhok támadása is szüntelenül fenyegette a monarchiát s a helyzetnek még az is ártott, hogy a németek — külügyminiszterünk hátamögött és tudta nélkül — mindenféle területi engedménnyel biztatták olesó prédára leső két „szövetségesünket“. Természetes, hogy csakis a monarchia testéből kihatandó részekre vonatkoztak ezek a fele-

¹ *Had tört.* Közlemények: 1925. évf. 192. és k. l.

² 679—1180.

lőtlen sugdosások, amelyeknek hatása alatt Olaszország, már 1915 januárius 11-én is, bizonyos területeket kívánt semlegességének ára fejében.

Burián, aki januárius 14-én lett külügyminiszter, nem zárkózott teljesen el az olaszok követelései elől, de időt akart nyerni, mert katonai helyzetünk gyors és gyökeres javulását reménylette. A németek azonban máris odaigérték Dél-Tirolt az olaszoknak, ami ellen Tisza a leghatározottabban tiltakozott. (698.) Álláspontját Conrad is a magáévá tette. (757.)³

Przemysl eleste újra és még fokozottabb mértékben felszínre hozta Olaszország követeléseit. (895.) Az olasz kormány március 29-én már Tirolnak egy németlakosságú jókora darabjára is szót tartott, úgyszintén az olasz határtól Nabresináig nyúló tenger-mellékre is. Triesztből független államot akart csinálni, Albániában teljesen szabad kezet kívánt s ráadásul még a dalmát szigetek egy egész csoportjának átengedését is követelte. (1013.)

Most már Tisza is úgy látta a helyzetet, hogy területi engedmények nélkül nem tudjuk visszatartani az olaszokat a hadüzenettől, amelynek közvetlen következése az oláhok támadása lesz. Tisza ugyanis nem tudta elképzelni, hogy az oláhok ezt a kedvező alkalmat ki ne használják. Ezért írja Conradnak április 16-án: „Kommt es zum Kriege mit Italien, so folgt Rumänien sofort, ohne dass wir in dieser Weltlage auf Bulgarien rechnen könnten. Kurz und gut, es sind dann alle Teufel los und es bleibt für Deutschland und uns nichts anderes übrig, als schleunigst Frieden zu schliessen.“

Conrad, erre a levélre adott válaszában, maga is azt mondja, hogy képtelenek volnánk négy ellenséggel egyszerre hadakozni. (1024.)

Május 1-én, az olasz veszedelemről szóló memorandumban, azt írja Tisza, hogyha Olaszország *mindenáron* háborút akar, akkor részünkről minden engedmény hiábavaló. A spanyol vagy a dán király útján kellene tehát az entente-nak békeajánlatot tenni. Ez megövéhatná a monarchiát a teljes összeroppanástól és eléje váгна az olaszok, rácok és oláhok szertelen követeléseinek is, amelyek a monarchia tönkretételét célozzák. (1047.)

Természetes, hogy mindez azon a feltevésen alapult, hogy Olaszországgal együtt Oláhország is hadat üzen.

Utolsó kísérletként a gorlicei áttörés nagy erkölcsi hatását akarta Tisza Olaszország megpuhítására felhasználni (1053.), de ez se sikerült. Az olasz kormány május 4-én lemondott ugyan, de ismét csak háborúra uszítókból alakult meg. (1076.)

³ „Ich bin gegen jedwede freiwillige Abtretung von Teilen des jetzigen Gebietes der Monarchie, würde aber den Konzessionen zustimmen, welche man Italien in Albanien macht; dem diesbezüglichen Drängen der Deutschen, welche auf unsere Kosten ihre Situation bessern möchten, wäre entschieden entgegenzutreten... Ich hatte bei kürzlich stattgehabten militärischen Beredungen in Berlin und in Breslau Gelegenheit den deutschen Vertretern klipp und klar zu sagen, dass wir an Gebietsabtretungen an Italien überhaupt nicht denken — und als diese Vertreter doch noch über diese Idee diskutieren wollten, habe ich sie auf Konzessionen Deutscherseits an Frankreich verwiesen — damit waren die an uns gestellten Zumutungen abgeschnitten.“ (Conrad Tiszának: 1915 jan. 19. — I. h.)

Az északi haretéren kivívott győzelmeinkből ekkor már azt a reménységet meríti Tisza, hogy Oláhország egyelőre nem fog rántámadni. (1082.) Bukaresti követünket, Czernint, május 25-én figyelmezteti, hogy Oláhország Erdély átengedésére ne számítson. Ennek az országrésznek feláldozásával a monarchia elveszítené nagyhatalmi állását kelet felé, s különben se lehet az erdélyi magyarságot és a szászokat az oláhoknak odadobni. Ennélfogva területátengedésről csupán Bukovinában lehet szó. Erdélyt csak erőszakkal vehetik el tőlünk. (1100.)

Már a II. kötet ismertetésében is említettük, hogy az oláhok étvágyát a németek felelőtlen biztatásai is növelték. Tisza, 1915 június 12-én, leplezetlenül meg is írja Buriánnak, hogy „a németek szokott otrombaságukkal rontják megint az oláh kérdést”. (1152.) Június 30-án írott — ebben a kötetben utolsó — levele szerint, az a gyanúja, hogy Tschirschky, a német birodalom bécsi nagykövete, Vajdával, Maniuval, Popovicival és más oláh politikusokkal tárgyalt s együtt főzték ki az oláh követeléseket (1180_w), amelyek Bratianu nyilatkozata szerint is, nemesak Bukovinára, hanem magyarországi területekre is vonatkoznak. (1135/a.)

Tisza, nagyon helyesen, már március 3-án ezt írta Buriánnak: „Ha csak Olaszországot és csak a Trentinóval kell kielégítenünk: csapás: ha többet kell adnunk és pláne Oláhországnak is koncot dobunk: *katasztrófa*”. (895.)

Bárha, Conraddal együtt, lehetetlennek mondotta azt, hogy az oroszok és a rácon kívül az olasszal és az oláhval is verekedjünk: ezeknek együttes támadása esetén se gondolt arra, hogy minden nagyobb ellenállás nélkül bocsássuk őket be. Mert abban az esetben, ha újabb két ellenségünk akadálytalan gyors menettel vonulhat Bécs és Budapest felé, néhány nap alatt felfordul nálunk minden. Ezért kéri Conradot, hogy Erdélyt ne hagyja védtelenül, mert egy onnan jövő támadás, ha ellenállásra nem talál, az olaszoknál is gyorsabban vágja el életerünket. (1023.)

Végül ideiktatjuk Tiszának egy, a háború utáni helyzetre is illő megjegyzését: „Ma minden főhadnagy politizál és meg akarja menteni az országot; memorandumokat csinál, ahelyett, hogy kötelességét teljesítené.” —y.

Nagy Vilmos: *A támadás.* Kiadta a m. kir. Országos Tiszti Tudományos és Kaszinó Egyesület — Magyar Katonai Írók Köre Budapest 1926. 8° 120 l. + 12 melléklet.

Katonai szaktanulmány, amely úgy tartalmánál mint gördülékeny és magyaros stílusánál fogva, megfelel annak a célnak, amit a szerző az előszóban megjelölt, t. i., hogy főként fiatalabb tisztbajtársai kebelében élessze a mult iránti tiszteletet, annak megbecsülését, a jövőben való reményt és bizalmat.

A bevezetés általánosságban tárgyalja a támadást és annak céljait; kiemeli azokat az alapelveket, amelyeket a siker elérése végett mindig szem előtt kell tartani.

A tanulmány két részre oszlik és pedig az első az átkarolás, a második pedig az áttörés módozataival foglalkozik.

Az átkorolás fogalmának rövid meghatározása után a szerző, nagyon helyesen, külön alfejezetekben világosítja meg az átkorolást, támadó előnyomulásnál, az átkorolást szembenállásból, az átkorolást visszavonulással és védelemmel kapcsolatban. Az oldalállások jelentőségét és értékét a tanulmány egy külön alfejezetben méltatja. Az első részt bezáró „Összefoglaló megjegyzések”-ben Nagy Vilmos foglalkozik az átkorolás lehetőségeivel a jövő háborújában.

A szerző nemcsak elméletileg tárgyalja az átkorolás módozatait, hanem minden alfejezetben a hadtörténelemnek egy-egy szép példáját véve alapul, megkönnyíti az olvasónak a tárgy teljes megértését. Így ismerteti a német hadsereg felvonulását 1914 augusztusában; az oroszok felvonulását 1914-ben; az 1915. évi szerb hadjárat alap gondolatát; az oláh felvonulást 1916-ban; az 1870. évi sedáni hadműveleteket; a wafankui csatát 1904 június 15-én; a németek előnyomulását a Marne-ig 1914-ben; a komarowi csata fordulóját 1914 augusztus 31-én; a 3. osztrák-magyar hadsereg harcát Lemberg-től keletre; a tannenbergi csatát 1914 augusztus 26—29-ig; a bukaresti csatát 1916 december 1—3-ig; az 1915-i mazuri téli csatát; a nagyszebeni csatát 1916 szeptember 26—29-ig; a francia haderők alkalmazását a Marne-menti csatában; Lodz-ot 1914-ben.

A második rész az áttörést tárgyalja és pedig annak jelentőségét mozgó háborúban és állásharcokban. Ez utóbbi fejezetnél a szerző egymástól elkülönítve foglalkozik az áttöréssel hegy- és dombvidéken és az áttöréssel magas hegységben és nehéz hadműveleti terepen. Az egyes fejezetekben elmondottak megvilágítására ismerteti röviden a következő hadtörténelmi példákat: Regensburg 1809; Joffre áttörési kísérlete 1914 augusztusában; a német arevonál áttörése a Marne-menti csatában; a gorlice-tarnowi áttörés 1915 május 2-án; Brussilow áttörési csatája 1916 júniusában; az oroszok áttörése 1917 júliusában és a középponti hatalmak zborowi áttörése, mint ellentámadás; az olaszok áttörési kísérlete a 11. isonzói csatában; a 12. isonzói csata, a tolmeini áttörés; az entente áttörési kísérletei a nyugati harctéren 1915 és 1916-ban; a cambray-i csata 1917 november havában; a németek támadóeljárása az áttörési csatában; a németek áttörési harcái 1918 tavaszán és nyarán; az entente támadásai nyugaton 1918 augusztus havától.

Ennek a résznek a végén a szerző foglalkozik az erkölcsi érték befolyásával az áttörésnél, valamint az áttörés esélyeivel a jövő háborúban. Ez utóbbi kérdést röviden három szempontból itéli meg, t. i. szervezési, hadműveleti és harcászati szempontból.

A mű tanulmányozását számos szöveggközi vázlat, ábra, valamint sok színes melléklet segíti elő.

A támadás című tanulmány — nézetünk szerint — nemcsak arra alkalmas, hogy a mult iránti tiszteletet és megbecsülést élessze; nemcsak arra, hogy a jövőbe vetett reményt és bizalmat táplálja, hanem arra is, hogy tisztbajtársainknak olyan segédkönyvet nyújtson, amelynek alapján ismereteiket nagyban kibővíthetik, alárendeltjeiket pedig oktathatják.

A magyar Katonai Írók Köre Nagy Vilmos tanulmányának sajtó alá rendezésével és kiadásával megkezdte az ügyrendjében egyik célként kitűzött működését. Most, amikor az irodalmi termékek csak súlyos anyagi áldozatok mellett jelenhetnek meg, igen nagy erkölcsi és anyagi segítséget jelent a katonai írók megörökítésre érdemes munkái számára a Körnek ez az érdeknélküli közreműködése.

Sz.

Maurice Paléologue. Franciaország nagykövete. *A cári Oroszország a nagy háború alatt.* I. 1914. július 20. 1915. június 2. Fordították: Fóti J. Lajos és dr. Révay József. Budapest, 1926. 377 l.

A világháború történetének megírásánál, nem lesz utolsó kútforrás az a napló, amelyet Paléologue, Franciaország szentpétervári nagykövete vezetett, amelynek első, 1914 július 20-ikától 1915 június 2-ig terjedő kötetét dr. Fóti és dr. Révay fordításában a fordítók elseje adott ki a Librairie Française vállalatnál. A napló természeténél fogva sok, intím-jellegű vonatkozást tartalmaz azon magas és legmagasabb körökről, amelyekben a nagykövet állásánál fogva Szentpétervárott, Peterhofban, Carszkoje-Szelóban s Moszkvában megfordult, másrészt híven számol be azon erőfeszítésekről, amelyeket a nagykövet a háború előtt annak megindítása érdekében, majd pedig annak erőteljes folytatása céljából, magánál a cárnál, aztán pedig Szaszonov külügyminiszternél s a kormány más tagjainál kifejtett.

Franciaországnak a háborút megelőzőleg olyan diplomatát kellett Oroszországba küldenie, aki az orosz kormányt szinte kézben tudja tartani, elhatározását a döntő pillanatokban irányítani s a maga céljainak megfelelően valósággal kikényszeríteni tudja. Diplomatai scrában erre a nehéz feladatra aligha talált volna alkalmasabbat Paléologuenál, aki alaposan ismerte az orosz néplélek minden vonását, tétovázó és befolyásolható természetét, miszticizmusra s babonára hajlamos felfogását, fanatikus vallásosságát s rajongó szektáit, a dinasztíához való ragaszkodását, de egyúttal a cári hatalom végrehajtói, a csinovnyikok iránti mélységes gyűlöletét is. Ismerte az oroszok irodalmát, régebbi és újabb történetét, zeneműveit és ezek szerzőit. Megfigyelte az őstermészethez még közelálló muzsikot, az utcasarkon kéregető, ágrólszakadt koldust, az ortodox klérus embereit, a vakon engedelmeskedő katonát s a nyomorral küzdő, mindenre elszánt diákságot. Végül ismerte s nagyra becsülte azt a nagy értéket is, amelyet az orosz fegyver Franciaországra nézve jelent. Ezt a szövetséget tehát mindenáron fenn kellett tartania s meg kellett azt minden zavaró befolyástól óvnia, bár élénken érezte azt az erkölcsi ellentétet és titkos kétértelműséget, amely a francia-orosz szövetség mélyén rejlik. Paléologue működésére nem is lehetett panasza a francia kormánynak, amelynek akaratát s óhaját attól a perctől, hogy a háború kitörését diplomáciai úton már biztosította, valósággal szuggerálta az orosz udvarnak s kormánynak; aki nem egyszer akár az oroszországi történelemből, akár a mindennapi életből

merített érvekkel a legnagyobb könnyedséggel tudta a neki kellemetlen és meg nem felelő nézeteket megcáfolni.

A napló első feljegyzése Poincaré szentpétervári fogadtatásával — július 20-án — indul meg. A peterhofi kikötőben végbenő fogadtatást megelőzőleg a cár kedvelt hajóján, az Alexandrán, villásreggelit ad megjelent minisztereinek, s jelen van Paléologue is, aki most is, úgy mint más alkalmakkor is, a cár jobbján ül. Ekkor szóba hozza a cár a nagykövet előtt, hogy meg kell egyezniök Angliával, hogy szövetségre lépjen velök, nagy záloga volna ez a békének. Az egyesült Orosz-, Francia- és Angolországot Németország nem meri megtámadni, hacsak tökéletesen el nem vesztí az eszt. Poincaré megérkezése után azonnal átszáll az Aelxandrára, majd a bemutatkozások végeztével beszélgetésbe, tanácskozásba mélyed a círral, aki eleinte maga is élénken kérdez és felel, utóbb azonban csak bólogat, helyesel az elnök fejtegetéseire. A Peterhofban adott díszebéden, amelyen Oroszország fénye és gazdagsága a maga teljes, pazar mivoltában bemutatkozott az elnöknek, a cár már láthatólag komoly s szinte ragaszkodó figyelemmel hallgatta Poincaré minden szavát. A cár magatartásából, s abból a buzgóságból, amellyel az urak Poincarénak bemutatkoztak, a szemfüles Paléologue mindjárt látta, hogy az elnök sikert aratott. De ezt az este még be is vallják egymásnak, amikor elválásukor benyomásaikat egymással közlik. Következő nap a cár és az elnök újra szemlét tartottak mindama kérdések felett, amelyek ezidőszerint a diplomáciai saktáblán mutatkoztak. Szóba került természetesen az osztrák-serb viszály problémája is, mire az elnök nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az általános béke fenntartásának egyetlen eszköze, széles vitát nyitni valamennyi nagyhatalom közt, s óvakodni attól, hogy egyik csoportot a másikkal szembeállítsák. Ehhez a cár teljes mértékben hozzájárult. Poincaré még aznap egyenkint fogadta a nagyköveteket, Pourtalést, a német nagykövetet, de politikáról nem esett köztük szó; Japán követét, akivel néhány mondatban megállapította a megegyezésnek az elvét és lényegét. Anglia követét sürgette, hogy lássa be végre a brit kormány annak szükségességét, hogy Hármas Szövetséget kell a Hármas Ententenak alakítani. Fogadta természetesen Szapáryt is, az osztrák-magyar nagykövetet, s részvétét fejezte ki neki a trónörökös meggyilkolása felett s érdeklődött a Szerbiából kapott hírek felől. Szapáry jelezte, hogy bírói vizsgálat tisztázza az ügyet, de jelezte azt is, hogy tűrhetetlen, hogy egy külföldi kormány megengedje, hogy területén merényleteket készítsenek elő szuverenitása ellen. Az elnök óvatosságot emlegetett általában, a szerb ügyben pedig egy kis jóakaratot a rendbehozatalban, nehogy az elmérgesedjék. „Az orosz népet mély barátság fűzi Szerbiához” — mondá az elnök — „és Oroszországnak van egy szövetségese: Franciaország. Mekkora bonyodalmaktól kell tartani.”

Július 23-ikán Ausztria ultimátumot küldött Szerbiának, mire megindult Paléologueal, Buchanannal és Szaszonovval a tárgyalás. A francia követ a szilárdság politikája mellett foglalt állást, amely csak akkor sodorhat háborúba, ha a germán hatalmak Kelet hegemoniájának a megszerzésére erőszakos eszközöket

alkalmaznak; az ultimátum megindítja a veszedelmes válságot. Buchanan feltételezi, hogy Anglia semleges marad, de attól tart, hogy az esetben a Hármasszövetség összetöri Francia- és Oroszországot, ami — Szaszonov szerint — egyértékű volna Anglia öngyilkosságával. Erre Paléologue is sürgeti Anglia csatlakozását, aminek kieszközlésére tekintettel a német követelődzésekre a nagykövet vállalkozik is. Ugyanaznap még éles összetűzése volt Szaszonovnak a német nagykövettel, aki kijelentette, hogy Németország fenntartás nélkül támogatja az osztrák álláspontot, mire Szaszonov kereken kijelentette, hogy nem hagyják magára Szerbiát az Ausztriával való viszálya elintézésében. Paléologue csillapítani igyekszik az orosz külügyminisztert, aki végül kijelenti, hogy az ultimátumban Szerbiának adott határidő meghosszabbítását fogja Berchtoldtól kieszközölni, hogy idejük legyen a hatalmaknak a megbékélés útját megtalálni. Erre azonban nem került sor, mert a július 25-i napló szerint, Németország követei Párisban és Londonban a konfliktus elhatárolásának az óhaja mellett kijelentették, hogy az ügy kiegyenlítése Bécs és Belgrád dolga, minthogy egy harmadik hatalomnak a közbelépése a szövetségek szerkezeténél fogva kiszámíthatatlan következményeket vonhat maga után. Paléologue ezt a nyílt és becsületos kijelentést megfélemlítési módszernek bélyegezte. Ugyanaznap délelőtt Krasznoje Szeloban a cár elnökle alatt minisztertanács volt, ahol tizenhárom hadtestnek a mozgósítását határozták el Ausztria-Magyarország ellen. Minthogy pedig Anglia még nem határozott, Szaszonov sürgeti állásfoglalásának a precizizálására, amit Paléologue is támogat. Körülbelül ugyanakkor Pourtalès is kijelentette Szaszonovnak, hogy Németország támogatja szövetségességét, mire az orosz külügyminiszter még azt a tanácsot adta Szerbiának, sürgesse haladéktalanul a brit kormány közvetítését.

A mozgósítási rendelet dacára Szaszonov egyre folytatja a tárgyalást Béccsel, s el van határozva, hogy azt a végletekig folytatja. Paléologue gratulál neki ezen elhatározásához, de egyben Németország ellen tüzeli. Ha csak Ausztriával kellene tárgyalni — úgymond — biztos volna a siker, de Németország befolyásán hajótörést szenved minden becsületos törekvés. Ahol s amikor csak lehet, hangoztatja Szerbia tervbevett megsemmisítését, amit Oroszország nem tűrhet; emlegeti, hogy a német nagykövet Oroszország meghátrálásáról, a Hármasszövetség diadaláról beszél, ami nyilván sérti Oroszország önérzetét. Július 28-ikán Ausztria elrendelte az általános mozgósítást, amire Németország is mozgósítani fog, ha Oroszország abba nem hagyja készülődését. 30-án már nagy kavargás van Szentpétervár utcáin. Híre ment, hogy Belgrád már tűz alatt van, Bécs nem akar Szentpétervárral közvetlenül tárgyalni, Németország pedig lerázza magáról a közvetítő szerepet, hogy időt nyerjen támadását titokban előkészíteni. Most már csak az általános mozgósítás segíthet. Szaszonov tehát ilyen irányban befolyásolja a cárt, aki hosszabb tépelődés után 31-én el is rendeli azt. Még ugyanaznap kérte Vilmos császár a cárt, hagyja abba katonai készülődéseit s mentse meg Európa békéjét. Ez volt az angol álláspont is, hogy tegyék a nagyhatalmak vizsgálat

tárgyává az osztrák-szerb konfliktust, Szerbia adjon olyan elégtételt Ausztriának, aminőt szuverenitásának megsértése nélkül csak adhat, mire Oroszország várakozó álláspontra helyezkedik. Pourtalès még aznap megjelent a cár előtt s hangsúlyozottan jelentette, ha Oroszország abbahagyja készülődését, mentve van a világbéke, mire a cár az angol álláspont elfogadásától teszi függővé a további lépéseket. Szaszonovnál még határozottabban nyilatkozik Pourtalès s tizenkét óra leforgása alatt kéri az általános mozgósítás beszüntetését, különben mozgósít Németország is. Erre az ultimátumszerű felhívásra Szaszonov már csak azzal felelhetett, hogy a mozgósítást technikailag már lehetetlen visszavonni, különben felbomlik az egész katonai szervezet. Vilmos császár és a cár újra táviratokat váltanak, mindketten a békét hangoztatják, de eredmény nincs. Így hát augusztus 1-én Pourtalès átadja Szaszonovnak a hadüzenetet, a dolog természetéhez képest háborgó lelkiállapotban, de a formák betartásával ünnepélyesen, amit Paléologue nem késett naplójában színpadias komédiának bélyegezni. Másnap már a francia hadsereg általános mozgósítása iránti parancshírét is bejegyezhetette naplójába azzal a hozzáadással, hogy a béke megmentése érdekében ő is, Anglia is, mindent elkövettek, de függetlenségüket és becsületüket fel nem áldozhatták. Megjelenik a cári kiáltvány, megtartják a kihirdetésével kapcsolatos ünnepélyt s tovább folyik a mozgósítás. Nincs ellenkezés, rendezavarás, avagy sztrájk, sőt a szocialista pártvezetőség maga is előmozdítja azt, mert megvan arról győződve, hogy a háború a proletáriátus diadalával fog végződni. Ehhez a diadalhoz volt az első lépés a német nagykövetség palotájának a feldúlása, amit a rendőrség öltetett kézzel nézett.

Szapáry 6-án adta át a monarchia hadüzenetét azzal az indokolással, hogy Oroszország a szerb konfliktusban ellenséges magatartást tanúsított s megkezdte Németország ellen az ellenségeskedést. De már aznap bejegyzé a nagykövet Kalis, Czensztocხოvo és Bendin elfoglalását is, ami fokozottabb tevékenységre készíteti: új szövetségest keres. Elsősorban Carlottinak, az olasz nagykövetnek iparkodik bebizonyítani, hogy itt az alkalom, hogy régi nemzeti aspirációit megvalósíthassa, amire reményt nyújt a Hármas Entente egy akarata: megsemmisíteni Németországot s véget vetni a német zsarnokságnak. Aztán sorra kerül Diamandi, az oláh követ, akinek az oláh sereg azonnali mozgósítása fejében felajánlja a jogot az oláhlakta osztrák-magyar területet elfoglalni. Ezt a munkát Szaszonov végezte, biztosítván egyúttal Románia területi integritását is. Utasítást kapott a szófiai orosz követ is, hogy bírja rá Bulgáriát jóakaratu semlegességre, természetesen szintén ígéretek fejében, hogy a macedóniai szerb területtől kap néhány kerületet, ha Szerbia is utat kap az Adriához. De le kellett még Japánt is foglalózni, ami Kiaoesau német területének az odaigérésével szintén hamarosan sikerült. Olaszországot 10-én Szaszonov még nyomtatékosabban sürgeti a közbelépésre s odaigéri Trentót, Triesztet s Valonát. A szövetségkeresés munkája érthető módon idegesítette a francia és orosz diplomatákat, főleg amidőn bizonyos tartózkodást kellett a felszólítottaknál tapasztalni. Ennek

az idegességnek kell azt a formális dühkitörést tulajdonítani, amellyel Paléologue Ferdinánd, a bolgár cár ellen augusztus 10-i feljegyzésében fordul: „Ferdinánd cár minden gyalázatosságra és minden árulásra képes, ha hiúságról s gyűlölködésről van szó”. Majd így folytatja: „Ebben az emberben kétségtelenül mutatkoznak a degenerált idegrendszer és felbillent lelkiegyensúly jelei: ösztönök, iszonyok, rögeszmék, búskomorság, nagyzási hóbort, üldözési mánia. Ami annál veszedelmesebb, mert tökéletes ügyességét, páratlanul ravasz és körmönfont eszességét mind az ambíciónak és gyűlöleteinek szolgálatába állítja. Nem tudom, mi maradna meg az ügyességéből, ha elvennők belőle az alattomos-ságot. Akárhogy van is a dolog, sohasem lehetünk eléggé résen Ferdinánd cselvetéseivel és mozdulataival szemben”. Ezt a szép bizonyítványt csak azért állította ki a francia követ a bolgár királynak, mert „Ausztriával fondorkodik Szerbia ellen” s mert mégsem képes minden árulásra.

De kijut a kemény bírálatból Németországnak s Ausztriának is, akik szokásuk szerint rászedik a többi államot, Szerbiával szemben erőszakoskodnak, a germán hatalmi fensőbbiségtől Oroszországnak kell a szláv népeket megmenteni s az erőszakossággal szemben lehetetlen közömbösnek maradnia. Ilyen kijelentésekkel tüzeli Szaszonovot a kietartásra s a legnagyobb erőfeszítésre, bár a multnak tanusága szerint sejtí, hogy ez a háború sem fog minden megrázkódtatás nélkül végzódni. Sötét gondolatok támadnak agyában, amidőn Pétervár utcáin látja az izmos, jól felszerelt, komoly és elszánt orosz katonákat, akik közül számosan már a halállal vannak eljegyezve s előre fél már azoktól a gondolatoktól, eszméktől, szellemtől s követelésektől, amelyekkel az életben maradók majd hazatérnek. Hiszen minden háború mélységes válságot okozott az orosz népben. Az 1812-i szabadságharc előkészítette 1825-öt, amely majdnem elsöpörte a cárizmust; a krími háború eredményezte a jobbágyság megszüntetését; az 1877—78-i balkán-háború kirobbantotta a nihilizmust, a mandzsúriai háború az 1905-i forradalmi megrázkódtatással fejeződött be... Mik lesznek a mostani háború hővetkezményei?

Visszautasítás érte a szövetségkeresőket Károly, az oláh király részéről is, aki Ferenc József barátságára való hivatkozással háritotta el az ajánlatot. Ugyanakkor Törökország magatartása is aggodalmat keltett Szentpétervárott s tervbeveszik, hogy területi integritást biztosítanak neki. Szőnyegre kerül Lengyelország visszaállítása is Romanov-uralkodó alatt, de minden tervnek csak egy célja van — írja Paléologue augusztus 14-i naplójában — Németország megsemmisítése.

Ezeket a nagyszabású terveket azonban még nem tudják a belga harcterekről jövő hírek sem lehűteni, legfeljebb gondolkodóba ejtik a szentpétervári köröket, élükön Szuchomlinov hadügyminiszterrel, aki minden lépését a francia követtel közli, aki ezt a nagy bizalmat azonban a következő jellemzéssel honorálja augusztus 15-i naplójában: „Nyugtalanító egy ember ez a Szuchomlinov tábornok! Hatvanhat éves; rabszolgája még eléggé esinos feleségének, aki 32 évvel fiatalabb nála, eszes, ügyes, ravasz;

alázatos a cárral szemben, barátja Rasputinnak; a környezete csupa gazember; a munkától elszokott és minden erejét a házasság örömeire tartogatja; az arca sunyi, lomha és ráncos szemhéjai alatt a szeme folytonosan leselekedik“. Igazán nem rokonszenves.

Augusztus 16-án megjelent Miklós nagyhercegnek a lengyel néphez intézett manifesztuma, amit Szaszonov derekas munkának mondott Európa üdvössége érdekében. Ezután a török birodalom semlegesítését vették munkába. Ennek fejében garantálta az Entente a területi integritást s kötelezte magát arra, hogy győzelem esetén kiragadjja Németország gazdasági és pénzügyi gyámkodásából.

Külön szakaszt szentel a nagykövet naplójában annak az ünnepélynek, amellyel a cár és az egész cári család a Kreml ereklyéi iránti tiszteletét kívánta kifejezni. Szinte utolsó megnyilvánulása volt ez a cári hatalomnak és pompának. A francia nagykövet, akinek ez alkalommal a cári család mellett volt a helye, a napnak jellemzésére azt mondja, hogy nem hitte, hogy a monarchikus illúzióknak és a cári fetisizmusnak még mindig ilyen mély gyökerei vannak a muzsik lelkében, de eszébe jut az is, hogy 1905 december 22-én ugyanitt halomra lőtték azt a népet, amely akkor a Marseillaise-t énekelte. De míg a Kreml nagy ünnepélyek színhelye, a német csapatok bevonultak Brüsszelbe, a franciák Metz és a Vogézek közt súlyos veszteségeket szenvedtek, megtorpannak Charleroinál, Neufchâteaunál, mire az angolokkal együtt az Oise és Semoy felé vonultak vissza. Erre nagy nyugtalanság tört ki Szentpétervárot, amelyet a francia nagykövet azzal akart csillapítani, hogy a visszavonulás bent volt a haditervben s csak előjátéka egy közeli offenzívának. Ezt a magyarázatot persze támogatták az orosz lapok is. Ezekben a nehéz napokban Paléologue-nak minden rébeszélő képességét kellett elővennie, hogy az offenzívát Kelet-Poroszország ellen kierőszakolja, amit a terep százele akadályai miatt az orosz generálisok keményen elleneztek. Miklós nagyherceg egyenes parancsára volt tehát szükség, hogy Szamszonov tábornok támadja meg az ellenséget a Mlava—Soldaüterületen s időt szerezzen az angol-francia seregnek az átsoportosulásra és a további előnyomulásra. A déli orosz hadsereg akkor már csak negyven kilométernyire állott Lembergől. Augusztus 30-án Szaszonov nagy titokban közli Paléologuegal, hogy Soldaunál tökéletes kudarc érte Szamszonovot, de leplezni kell a nagy szerencsétlenséget, mert a franciák szakadatlan visszavonulása s a németek rohamos előnyomulása Párizs felé úgyis pesszimista sejtelmeket támaszt a népben. Másnap megtudja a nagykövet azt is, hogy a francia kormány Bordeauxba helyezi át székhelyét, ha a fővezér úgy véli, hogy a nemzeti védelem magasabb érdeke úgy kívánja, hogy ne zárja el az utat Párizs felé a németek elől. A Párizst fenyegető veszedelem és a soldaui vereség folytán támadt levertséget még a szeptember 2-i tannenbergi győzelem sem tudta eloszlatni; hiába emlegették a lapok a hetvenezer foglyot s a zsákmányolt háromszáz ágyút; már nem is kételkedtek abban, hogy Párizs rövidesen kapitulál, s Németország aztán egész tömegével Oroszország ellen fordul. Ez a felfogás még magában

a cári udvarban is tért foglalt, ahol a cár balszerencséjének a gondolata szinte megrögzött.

Szeptember 5-én feljegyzi a nagykövet, hogy létrejött Londonban a megegyezés az Entente-hatalmak közt, hogy nem kötnék külön békét s várja a nagy hatást, amelyet ennek az egyezségnek a kihirdetése kelteni fog. Bécsben ugyanakkor kitört a pánik, mert Strij elesett s az orosz előőrsök elérték a Kárpátok magaslatait s végül, hogy Ravaruszká és Lublin alatt kudarc érte a sereget; csak az volt némi vigasz, hogy Kelet-Poroszországban az oroszok hátráltak, sőt Rennenkampf seregében teljes lett a bomlás. A végsőig feszültek az idegek Maubeuge megadása után, amidőn Párizstól északkeletre a leghevesebb harcok dúltak s csak akkor állott be némi könnyebbülés, amikor a francia-angol hadak átlépték a Marne-t. Ekkor s itt történt a nagy fordulat. „Győzelem” — kiáltással kezdi szeptember 11-i feljegyzését — „megnyertük a marnei csatát, Franciaország meg van mentve.” Fokozta az örömet a Krasznyik és Tomaszov közt aratott győzelem s alig tompította azt Szuvalki elvesztése. Ebben az általános örömben csak Witte gróf, az egykori pénzügyminiszter nem akart résztvenni. Kemény, eszes, tisztánlátó ember volt az egykori popielnai állomásfőnök, akivel szemben maga Miklós cár is mindig félszegnek és tehetetlennek érezte magát. Mindjárt az első találkozásor, minden előzetes bevezetés nélkül, örültségnek mondta a követ előtt ezt a háborút, amelyet ügyetlen és rövidlátó politikusok kényszerítettek a cárra, s amelyből csak Franciaországnak és Angliának lesz haszna. Ezen kíméletlen állítással szemben a nagykövet azzal védekezett, hogy a háború elsősorban Oroszországot és egy kiválóan szláv ügyet érdekel, amelyhez sem Franciaországnak, sem Angliának nem volt semmi köze. Witte teljes tagadásba vette az orosz érdeket „a hevesvérű és nagyhangú balkániakkal szemben, akikben nincs semmi szláv, akik csupán elkeresztelt törökök. Hagyni kellett volna, hogy a szerbek megkapják a megérdemelt fenytést”. A háború szerencsés befejezése felesleges területi nagyobboldással fog jární, amire nincs szüksége a cárnak; Galicia és Pózen visszaszerzése Orosz-Lengyelország elvesztését fogja maga után vonni, mert nem fog az ígért autonómiával megelégedni, hanem teljes függetlenséget fog követelni. Németország és Ausztria bukása egyértelmű a középeurópai köztársaság kialakulásával s a cárizmus végével. Ezen jóslatszerű kijelentés, amelynek utolsó részét a cár is osztotta, a különben mindig válaszra kész nagykövetet is annyira meglepte, hogy meg sem próbálta azt cáfolni, hanem arra terelte a beszédet, hogy a háborút meg kell nyerni.

A marnei csata után a németek elég rendetlenül, foglyok, kocsik s ágyúk hátrahagyásával az Aisne felé menekültek, ahol erős állásokban kétessé tehetik a győzelem gyümölcsét; Bordeauxban viszont attól féltek, hogy az oroszok könnyű galíciai sike-reik mámorában elhanyagolják a német frontot s egyre sürgették a Bécs felé való előtörést. Ez természetesen nem volt benn az orosz haditervben s egyenlő lett volna a kárpáti harcok abbahagyásával Szuchomlinov szerint is, aki nagyon érthetően hivatkozott a

francia nagykövet előtt Oroszországnak a franciák tehermentesítése érdekében hozott nagy áldozataira, ez viszont a németeknek Párizshoz való közelségére. A nagykövet erre egyenesen Szaszonovhoz fordult a sürgetéssel, aki annyira hódolt a francia befolyásnak, hogy nem áttalotta a nagykövetet felkérni, írja le maga a választ, amelyet a cártól kapni kíván.

Szeptember 17-én két eseményt jegyez fel naplójában: Miklós nagyherceg kiáltványt intéz Ausztria-Magyarország népeihez, rázzák le a Habsburgok igáját; a másik: Szaszonov sürgeti az oláh kormányt, foglalja el Erdélyt és vegyen részt Bukovina elfoglalásában.

Az orosz főúri körökben és a cári családban ezidőben nagy szerepet játszott Rasputin, a „sztarec”. Ennek a kalandornak teljes két napot ad naplójában, leírván származását, csavargó életét, amidőn ördögűzéssel, ráolvasással s jövendöléssel bolondította a népet Tcbolszk környékén, ahol már senki sem kételkedett szentségében. Hasonló részletességgel beszéli el aztán Erzsébet Feodorovna nagyhercegnőnek, Sergej nagyherceg feleségének, életét s nem áttalja miszticizmusra és vallási rajongásra való hajlamosságát valami atavizmusra visszavezetni s ősei között magyarországi Szent Erzsébetre és Stuart Máriára mint hasonlókra rámutatni.

E két nagylélekzetű kitérés után újra a haretér eseményeit veszi tollára, amelyek legfontosabbja Miklós nagyherceg általános offenzívájának az előkészítése Galiciában és Lengyelországban, amelynek sikere Krakó és Breszlau elfoglalásában kulminálna. Ennek az offenzívának egy csapásra kellett volna a háború sorsát eldönteni. A négyszáz kilométeres fronton október első napjaiban már megvívták Augusztov és Szuvalki mellett az első orosz győzelmet.

Nagy reményeket keltett a nagykövetben október 12-i feljegyzése szerint I. Károlynak, az oláh királynak a halála. Róla is úgy ír, mint a bolgár királyról, hogy teljesen behódolt a germán hatalmuknak s ezek katonai, politikai és erkölcsi felsőbbségük bámulatában, szinte fetisizmusában élt s nem kételkedett egy pillanatig sem közeli győzelmükben. Addig hát semmiféle kilátása sem volt az Ententenak, hogy Romániát ügyének megnyerje. I. Ferdinándnak már szabadabb lesz a szelleme s immár kétségtelen, hogy felesége családi kapcsolatai az angol és orosz érdekek szolgálatába fogják terelni.

Október 17-én feljegyzik egyik informátorának jelentését arról a párbeszédéről, amelyet az Leninnel folytatott, amelynek sarkalatos pontja az, hogy az orosz forradalomnak szükséges előjátéka s sikerének főfeltétele Oroszország katonai veresége. Ezen cél szemmeltartásával buzdítja tehát az orosz proletáriátust, hogy könnyítse meg minden eszközzel a németek győzelmét. A nagykövet szinte hihetetlennek tartja Leninnnek ezt a tételét, amely a cárizmus igájából a porosz abszolútizmus rabszolgaságába hajtana Oroszországot s Németország agent provocateurjének tartotta Lenint.

Az oláh beavatkozás még mindig késik. Pedig biztató lehetne

reánézve, hogy a német vonal a Visztulától nyugatra megingott, Franciaországban és Belgiumban pedig irtózatos csata készül, de Bratianu napról-napra határozatlanabb és tartózkodóbb. Helyette Törökország lépett fel ellenségként s több orosz kikötővárost kezdett bombázni, mire az Entente követői sietve hagyták el Konstantinápolyt.

November 6-, majd folytatólag 7-én az osztrák-magyar hadsereg fejvesztett visszavonulásáról a Szan mentén olvasunk, mire a nagyvezérkar főnöke ezt a hadsereg megsemmisülésével vette egyenlőnek; a maradékot a Kárpátok szorosaiiban fogják üldözni, majd meg tizenkét lovas hadosztályt megfelelő gyalogsági támogatással a Tisza felső folyásának völgyébe vetnek, hogy Pestet fenyegezzék s pánikot idézzenek elő Magyarországon; a másik terv az volt, hogy a Kárpátokra támaszkodva, körülbelül 250 kilométeres fronton Berlin felé nyomulnak.

Ekkor, dacára az oroszok előnyének, újra előtérbe lép Witte. Egyre hangosabban és egyre merészebben folytatta a béke érdekében kezdett akcióját. Itt az ideje, mondá, hogy sürgősen lebonyolítsuk ezt a képtelen kalandot; Oroszországnak soha többé ilyen kedvező alkalmja nem lesz; mostantól fogva erőnk csak csökkenhet, ...ezzel szemben a németek vasútjaik révén újból támadnak, friss, számbelileg fölényes és municióval bőven ellátott seregekkel. Paléologue idegesen áskálódásnak, idétlennek s szemérmetlennek jelezte Witte meggyőződéses erőfeszítéseit a béke érdekében, ami mindenképen keresztelte terveit. Felindultan panaszkodott Szaszonovnak s sürgette, tegyen valamit a veszedelmes propaganda ellen; szóljon a cárnak, fossa meg Wittét nagy állásaitól, különben hamarosan felborítja a helyzetet. Szaszonov azonban ügyesen kisiklott a sürgetés teljesítése elől, amidőn azt felelte, hogy javasolni fogja a cárnak, hívja magához a nagykövetet, hadd hallja meg az ő szájából, hogy Witte fecsegéseinek nincs semmi jelentőségük.

A török kormányának a központi hatalmakhoz való csatlakozása folytán új helyzetet teremtett Keleten. Ennek felismerése készítette az angol kormányt, hogy kijelentse Szaszonovnak, hogy a tengerszorosok és Konstantinápolyt kérdését Oroszország óhajának megfelelően kell megoldani. Négy nappal később Buchannonnak még egy kijelentése van Szaszonov számára. Tudatja vele, hogy Anglia anektálja Egyiptomot s reméli, hogy az orosz kormánynak nem lesz ellenvetése.

November 19-én a Visztula és a Wartha közötti német offenzívát, az oroszok Kutno melletti vereségét és a Lodz tájékán fejlődő nagyobbabaszú ütközetet jegyzi fel a napló, amikor írója meghívót kap a cárhoz.

E kihallgatás november 21-én ment végbe Carszkoje-Szelóban, ahol a cár a maga egyszerű dolgozószobájában, lekötelező szívélyességgel, de az őt jellemző félénkséggel fogadta a díszruhában megjelent vendéget. Cigaretára gyujtanak mindketten, mire a cár azonnal ráter a tárgyra. A francia és az ő kedvelt hadserege oly bizonyítékait adták — úgymond — erejüknek, hogy

a győzelem immár biztosra vehető. Lesznek ugyan még nehéz napok, de most már joguk volna, sőt kötelességük is, arról beszélni, mit fognak tenni, ha Ausztria vagy Németország békét kér tőlük.

A feltett kérdésre a nagykövet szintén kérdéssel felelt, hogy vajjon béketárgyalásról, vagy békediktálásról lesz-e majd szó, mert nyilvánvaló, hogy oly biztosítékokat s jóvátételeket fognak követelni, amelyekbe a legyőzöttek már a priori nem fognak mindaddig beleegyezni, míg végleg le nem tiporják őket. Ezen a gondolaton kapott a cár s a „diktálás“ mellett nyilatkozott, lévén elhatározott szándéka a germán hatalmak megsemmisítése, tehát semmi kongresszus, semmi közvetítés, a germán militarizmusnak véget kell vetni. Amellett előre is helyesli mindazt, amit Franciaország és Anglia jónak lát a maga külön érdekében. Ezt a cári nyilatkozatot sietve megköszönte a diplomata s biztossította viszont a cárt, hogy a köztársaság kormánya a legmegérettőbb szellemen fogja majd a cári kormány óhajait fogadni. Erre elővette a cár térképeit s megmutatta a nagykövetnek a békekötés által megszabott új határokat. Kelet-Poroszországban a határok a Visztuláig fognak érni, Pózen és Szilézia egy része kelleni fog Lengyelország visszaállításához; Galicia és Bukovina Oroszországhoz fognak kerülni s így a Kárpátok lesznek délen a birodalom természetes határai. Az örményeket csak nem hagyhatja tovább is török igában; anektálni kell őket is, ha ők is ezt kívánják. Biztosítani kell a tengerszorosok szabad használatát. A törököt ki kell kergetni Európából, Konstantinápolynak pedig semleges városnak kell lennie. Trácia északi része Bulgáriának jut, a többi Oroszországnak. Szerbia anektálja Boszniát, Hercegovinát, Dalmáciát és Albánia északi részét, a délit megkapja Görögország, de Valona Olaszországnak marad. Bulgária, ha okosan viselkedik, kárpótlást kap Macedóniában Szerbiától. Azután így folytatta: Ha Magyarország elveszti Erdélyt, aligha tudja uralma alatt megtartani a horvátokat; Csehország is önkormányzatot fog követelni s Ausztria összezsugorodik a német tartományokra. Franciaország visszaveszi Elzász-Lotharingiát, sőt talán a rajnai tartományokat is megszállja, Belgium is területi gyarapodáshoz jut Aix-la-Chapelle környékén, a gyarmatokon megosztóznak Anglia és Franciaország, Dánia pedig visszacapja Schlesviget. Talán Hannovert is vissza kellene állítani ékül Poroszország és Hollandia közé. „Ezzel aztán vége a német császárságnak“, jegyezte meg a nagykövet, mire a cár azt válaszolta, hogy Németország úgy szervezkedik majd, ahogy akar, de a császári méltóság nem maradhat meg a Hohenzollern-házban, amit a nagykövet is helyeselt. Aztán még áttértek a német hadüzenet történetére s arra a konklúzióra jutottak, hogy Vilmos császár „nem bátor ember“, sőt „komédiás és hencegő, aki soha sem meri végigcsinálni azt, amit elkezdett“ stb.

A nagy kihallgatásról természetesen sokat beszéltek az udvari körök, amikor híre ment, hogy a németek Lodz és Lovic közt megsemmisítő vereséget szenvedtek, három hadtestük megsemmisült. A város ujjongott, a sok nép a kazáni Miasszonyunk-templomába özönlött, a gyertyások nem győzték a nagy keresletet kielégíteni. Három napig tartott a nagy öröm, mire kiderült, hogy Rennen-

kampf hibájából az orosz hadművelet az utolsó percben kudarcot vallott.

Rendkívül érdekes a december elsejei feljegyzés, amelyben a szláv álnokságnak a megszólamlásig hú képe lép elének. A lengyelekhez intézett kiáltványban Miklós nagyherceg szabadságot és a nemzeti álmoknak megvalósulását ígérte a Habsburg-iga alatt görnyedezőknek, most pedig így ír a szövetséges állam képviselője a görögkatholikus vallást üldöző Oroszországról: „Az üldözések azonnal megkezdődtek. Szeptycki érseket börtönbe vetették; kikergették a bazilita barátokat; elkobozták az egyházi jogokat; elpusztították a rutén misekönyveket; orosz pópákat állítottak a görögkatholikus pópák helyébe; a rutén gyermekeket Kievebe és Charkovba vitték, hogy az orthodox vallásban nevelkedjenek; betiltottak minden rutén újságot, bezárták az egyetemet és az iskolákat, elbocsátottak minden galíciai hivatalnokot és az orosz bürokraták seregét ültették helyökbe“. Paléologue védelmet kívánt szerezni Szaszonov részéről, akit toleránsabbnak és igazságosabbnak gondolt Bobrinszkijnél, a lengyel főkormányzónál, de ez kereken visszautasította a pártfogásnak még a gondolatát is.

Most a lodzi győzelem okozta súlyos napok leírását olvasuk, amelyek végtelen elkeseredést s csüggedést váltottak ki az orosz népben. S ekkor újra előáll Witte s ügyesen használja ki a kétségbeesést a maga pacifizmusa javára. Úton-útfélen hangoztatja, „hogy a franciák tétlensége okozza az oroszok veszteségét; minden okuk megvan, hogy ne verekedjenek tovább, mert az oroszok elég bolondok, hogy helyettük halomra ölessék magukat“.

Wittének ezt az okos beszédét a nagykövet alig tudta ellensúlyozni; alig tudott egy-egy cikket az orosz lapokban elhelyezni, amely a franciák erkölcsi és anyagi erőfeszítéseit bizonygatta.

Eljött 1914 karácsonya. XV. Benedek pápa kérdést intézett az orosz kormányhoz egy karácsonyi fegyverszünet tárgyában, de ezt nem ejtette gondolkozóba az utóbbi hetek óriási vesztesége, háláosan visszautasította a Szentatya könyörületes gondolatát. Az oroszoknak máskor van karácsonya, ez volt az egyik érv, a másik, hogy nincs bizalma abban a kötelezettségben, amelyet Németország aláírt. Ezt az érvelést még Paléologue sem tudta helyeselni. Hiszen mindenki nem is a fegyverszünetet, hanem a békét kívánta Lodz után. Vége volt a bizakodásnak, a reménynek. Nem enyhítette a levertséget Valjevó, sőt csak fokozta Limanova, Krakó felmentése és a Szilézia ellen irányuló offenzíva végleges bukása. S most jön még mindehhez Miklós nagyherceg jelentése, hogy kénytelen „fájó szívvel“ hadműveleteit felgüggeszteni, mert nincs municiója, a gyalogságnak nincs puskája. Paléologue rögtön felkereste Szaszonovot, majd meg Bjelajev hadügyminisztert, hogy felvilágosítást kérjen tőlük. Itt aztán megtudja, hogy félmilliónál több puskának kellett tartalékban lenni, mindenki azt hitte, s most kisült, hogy „gyalázatosan megcsaltak bennünket, raktáraink úgyszólván üresek“. Japánban és Amerikában fognak egymillió puskát rendelni, idehaza is elkészül havonta százezer, talán Anglia és Franciaország is tud majd néhány százezer adni. A háború elején 5.200.000 srapel volt az orosz arzenálokban, mind elfogyott; napon-

kint 45.000-re van szükség, de legfeljebb 13.000-t tudnak előállítani s csak február közepe táján 20.000-t s ha a rendelések beérkeznek, április 15-től 27.000-t, május 15-től kezdve pedig 40.000-t tudnak naponként a hadsereg rendelkezésére bocsátani.

Ezen őszinte tájékoztatás után a nagykövet igazán furesánkurtán vonta kérdőre Buchanan jelenlétében Goremykin miniszterelnököt, hogy figyelmeztetés dacára semmi sem történt a válság elhárítására s vétkes mulasztást kell megállapítania.

Nehéz helyzetbe került a nagykövet más oldalról is. Az utóbbi hetek csapásainak súlya alatt egyre tért hódított az intellektuális és liberális körökben a Franciaország iránti ellenszenv, valóságos gallofobia. Nem bocsájtják meg a franciáknak, hogy pénzügyi segítséget nyújtottak a cárizmusnak s ezzel megszilárdították az autokrata uralmat. Ezt a vádat akkor „még egy ostoba váddal tetézték: Franciaország rántotta bele Oroszországot a háborúba abból a célból, hogy az orosz vér árán szerezze vissza Elzász-Lotharingiát“. Újra cáfolni kellett ezeket a híreszteléseket, de csak korlátolt mértékben s csak titokban, hogy a liberális körökkel való összeköttetéseit fel ne fedje s fegyvert ne adjon a szélső jobboldali reakciónak és a cárné pártjának, ahol egyre azt hajtogatják, hogy a szövetség Franciaországgal halálos veszedelme az orthodox cárizmusnak s hogy a megváltás csupán a német császársággal való megbékélésből fakadhat.

1915 január 1. Szaszonov, Buchanan és Paléologue hármásban barátságosan beszélgetnek azokról a kilátásokról, amelyeket az újév tartogat számukra. A szót most is a francia viszi, de csak „magánjellegűeknek“ minősíti fejtegetéseit. Ezek velege abban nyilvánul, hogy Ausztria-Magyarországot a rábeszélés és erőszak minden eszközével ki kell szakítani a germán koalícióból, amelyen másként rést ütni nem tudnak. Ferenc József fájjalja a háborút s nem kíván egyebet, minthogy békében haljon meg. Ha tehát átengedné Galiciát az oroszoknak, Bosznia-Hercegovinát a szerbeknek, megvolna a különbéke. Szaszonov erre Csehország és Horvátország sorsát tudakolta, mire a francia a cseh és jugoszláv kérdést másodrendűnek jelezte. Szaszonov erre Ausztria-Magyarország feldarabolását hozta szóba, mint követelményt. Ezt Paléologue akkor minden érv felvonultatásával cáfolni próbálta s rámutatott arra a haszonra, amely a monarchiának a szövetségből való elvonásából elsősorban Oroszországnak jutna, amikor minden erejüket együttesen Németország ellen fordíthatnák. Nagyon szép győzelme volna a szlávságnak, ha a horvátok és csehek széleskörű autonómiát kapnának. Az érvelés hatni látszott Szaszonovra. A beszélgetést a nagykövet még aznap közölte Delcasséval s felhívta figyelmét arra, milyen tagadhatatlan előnyöket jelent Franciaországra nézve egy nagy politikai rendszernek a fenntartása a Duna medencéjében.

Erre a bejelentésre Delcassé nyomatókosan figyelmébe ajánlotta a nagykövetnek, hogy soha ki ne ejtsen olyan szót, amelynek alapján az orosz kormány azt hihetné, hogy Ausztria-Magyarországot nem teljesen engedik át neki. Ez a válasz jobban hábo-

rította fel a nagykövetet, mintha egy nagy katonai vereség hírért kapta volna.

Január 7-én a cárnét veszi tollára. Messzire vezetne, ha az általa festett képet itt reprodukálni akarnók, apróbb részletek bemutatása pedig nem elegendő annak az asszonynak a megismeréséhez, aki német származása dacára orosz lett lélekben, aki felszívta magába az orosz mentalitás legsajátosabb elemeit, akit folytonos rémületek gyötörtek s aki mindig valamely irtózatos végzet súlyát érezte magán.

Kiemelkedő fejezete a naplónak, amelyben az orosz diákságról szól. Leírja szegénységét, nyomorát, amely rendszerint szélsőségekbe, anarchizmusba tereli őket. Egyben megfigyeli a diáklányokat, az orosz regényírók, különösen Turgenyev kedvenc alakjait, akik magasan felette állanak az orosz férfiaknak jellemzőségeik, öntudatos magatartás és kemény akarat tekintetében s mind egyformák a felforgató politikai tevékenységben.

Február 12-én beszámol azon támadásokról, amelyeket az oroszoknak Varsó védelmében kellett elszenvedniök; jelenti az angerappi állások elvesztését, a Mazúri-tavak szorosságainak kiűrését, a Kolon melletti vereséget s Kelet-Poroszország kiűrését, amit a németek nem annyira fegyverüknek, mint vasúti hálózatuknak köszönhetnek. Újra kellett szövetséges után nézni. Guise herceg, Coburg Ferdinánd unokaöccse, megbízást kap Delcassétól, hogy próbálkozzék ezirányban Szófiában. A hercegnek hat napig kellett várni, míg a király elé kerülhetett, akit hiába igyekezett úgy a politikai, mint a családi kapcsolatokra (Lajos Fülöp unokájának Franciaország mellett van a helye) való hivatkozással az Ententenak megnyerni. Ezért aztán újra kijárt a csipkedés Ferdinándnak a naplóban.

A Nyemen és Visztula között tartó német nyomás február 23-án arra kényszerítette Miklós nagyherceget, hogy arra kérje a nagykövetet, lépjen közbe kormányánál, kezdje meg a francia hadvezetőség az offenzívát, hogy a német hadak átszállítása az orosz frontra végetérjen. Ennek a kérelemnek Joffre eleget is tett, amikor a Champagneban erős támadásra adott parancsot.

Ez időtájt egyre izgatottabban tárgyalta az orosz közönség Konstantinápoly és a Dardanellák sorsát, amelyet az angol hajóhad keményen szorongatott. Mindenki csak azt képzelte, hogy ezek csakis Oroszországi lehetnek, de senkisémet bízott a régi ígéretekben. Ez a kérdés magát a cárt is nyugtalanította, aki ezirányban való támogatásáért szabad kezet biztosított Franciaországnak. Néhány nappal később tisztult ez a kérdés is, amennyiben Anglia is hozzájárult Oroszország ebbeli álláspontjához, de ennek fejében a perzsiai semleges zónának az angol zónába való bekebelezését kívánta. Amire Szaszonov azt felelte, hogy ez magától értődik. De még tovább is tart az osztozkodás. Franciaország civilizáló munkájához igényelte Szíria, Cilicia és Palesztina bizonyos területeit, amit viszont a cár biztosított.

A győzelemtől azonban még messze voltak a szövetségesegek, s Miklós nagyherceg március 16-án egész hivatalosan fordult Paléologuehoz s kijelentette neki, hogy Olasz- és Oláhország haladék-

talan csatlakozása immár parancsoló szükség. Azonban nagyon kétes volt a két kormány állásfoglalása, mihelyt az orosz kívánások Konstantinápoly és a tengerszorosokra nézve nyilvánosságra kerülnek. Három nappal később módjában van a naplóírónak a Dardanellákban szenvedett vereséget feljegyezni, amikor két francia és két angol hajó elpusztult. Kissé megvigasztalódott a közvélemény Przemysl eleste után, amelynek úgy sem volt valami nagy stratégiai jelentősége.

Március 28-án nevezetes eseményt jegyez fel a nagykövet. Szaszonov előző nap egy levelet közölt vele, amelyet egy magasállású személyiség, aki Ferenc József bizalmát is bírja, írt a cárnak s kérte, küldje egy bizalmas emberét Svájcba, hogy egy tisztességes béke feltételeit megtárgyalhassák. Szaszonov szerint „ez a levél mutatja, mily mélyen sülyedt Ausztria erkölcsi érzéke, de nem is válaszolnak reá. Az öreg Ferenc József még nem undorodott meg eléggé a háborútól, hogy belenyugodjék azokba a feltételekbe, amelyeket mi akarunk eléje szabni”. Paléologue nem helyeselte, hogy nem használják fel sem Párizsban, sem Pétervárott az alkalmat, hogy Ausztriát kiszakítsák a germán koalícióból, de hát hallgatott Delcassénak fentebb mondott utasításának megfelelően.

A háborús felelősség kérdésére nézve diplomatához nem illő elszólást olvassunk a március 31-i feljegyzésben, ahol Szaszonov felfogását olvassuk Olaszországnak dalmáciai kielégíthetetlen igényeit illetőleg. Paléologue erre a következő vallomást teszi: „Mi azért fogtunk fegyvert, hogy megmentjük Szerbiát, mert Szerbia összeomlása megerősítette volna a germán hatalmak vezérszerepét, de nem azért harcolunk, hogy megvalósítsuk a szlávizmus agyrémeit. Konstantinápoly feláldozása éppen elegendő.”

A municióhiány egyre tart s a nagykövet április 4-én behatóan beszéli meg a bajt Szergej nagyherceggel, a tüzérség főfelügyelőjével, aki alaposan ismeri az összes technikai kérdéseket, de akinek minden erőfeszítése megtört az orosz államhivatalnokok ügyességén és becstelenségén. Ilyen viszonyok mellett lehetetlen a Szilézia elleni támadás.

Április 11-én újra és már világosabb alakban lép előtérbe Coburg Ferdinánd döntése a központi hatalmak mellett. Szaszonov rendkívül felindultan s a felháborodástól remegve közli Paléologuegal a „hitvány Ferdinánd” mesterkedéseit s ragaszkodik ahhoz, hogy az Entente követei tiltakozzanak Szófiában a komitácsi garázdálkodás ellen szerb földön, különben elhagyják Bulgáriát s még Burgaszt is megszállják. Erről rögtön távirat megy Delcassénak, amelyben a nagykövet, ismerve Ferdinánd „alattomoságát és gyávaságát”, támogatja Szaszonov javaslatát.

Az annyiszor felpanaszolt municióhiányt április 12-én még fokozta az ochtai gyár légberöplése. A követség tisztjei éppen ebéden voltak a nagykövetnél, amidőn a robbanás megtörtént s nyomában lángok vöröslttek a látóhatáron. Ez katasztrófa, mondták kétségbeesetten a vendégek, de még végig ették az ebédet, megitták a feketekávéjukat s csak azután mentek ki a borzalmasan szép látvány színhelyére, de sokkal gyorsabbak voltak annak feltevésére, hogy a szerencsétlenség német kéz műve.

Április 25-én francia és angol csapat száll partra Gallipoli félszigetén s megveti lábát annak egész szélességiben. Északon is megindul a régen beígért offenzíva az uzsoki szoros ellen, de az osztrák-német haderő galíciai összpontosítása egyre nyugtalanítóbbá kezdett válni. Május elsején már feljegyzí az oroszok kritikusan helyzetét a Kárpátok és a Visztula között. A tarnovi, gorlicei, jaszlói kemény ütközetek óriási veszteségeket okoztak az oroszoknak, akik már nyíltan beszéltek arról a katasztrófáról, amelybe őket a franciák és angolok belerántották s előre látták a forradalmat, amely a vereségeket követni fogja. Rövidesen rá elveszett a Kárpátok egész vonala, amelyet a tél folyamán elfoglaltak, s bezárult az oroszok előtt Erdély kapuja. Ez a helyzet természetesen visszahatással van a román hangulatra s érvényre juttatja Bratianu titkos vágyát, a semlegesség politikáját.

Az oroszok visszavonulása egyre tart. Elesik Libau, Jaroslav, a foglyok száma 140.000 körül jár, eredmény csak Kolomea és Czeronovicz körül van. Ily nyomasztó körülmények között nyomatékosan sürgeti a francia nagykövet Szaszonovot, elégítse ki jobban a románok étvágyát s engedjen át nekik valamivel több ellenséges területet; rámutatott az oroszok katonai helyzetére, Przemysl várható visszafoglalására, a Szán- és a Visztula-vonal elvesztésére s ezzel alaposan ráijesztett. Másnap már hozzájárult ahhoz, hogy a Szereth leszen Oroszország és Románia határa; elismeri Románia azt a jogát is, hogy anneként járhatja Torontál megyét a Duna Bánáti partján, de követeli, hogy az oláh hadsereg haladéktalanul felvonuljon. Május 23-án újabb szövetségest nyert az Entente Olaszországban.

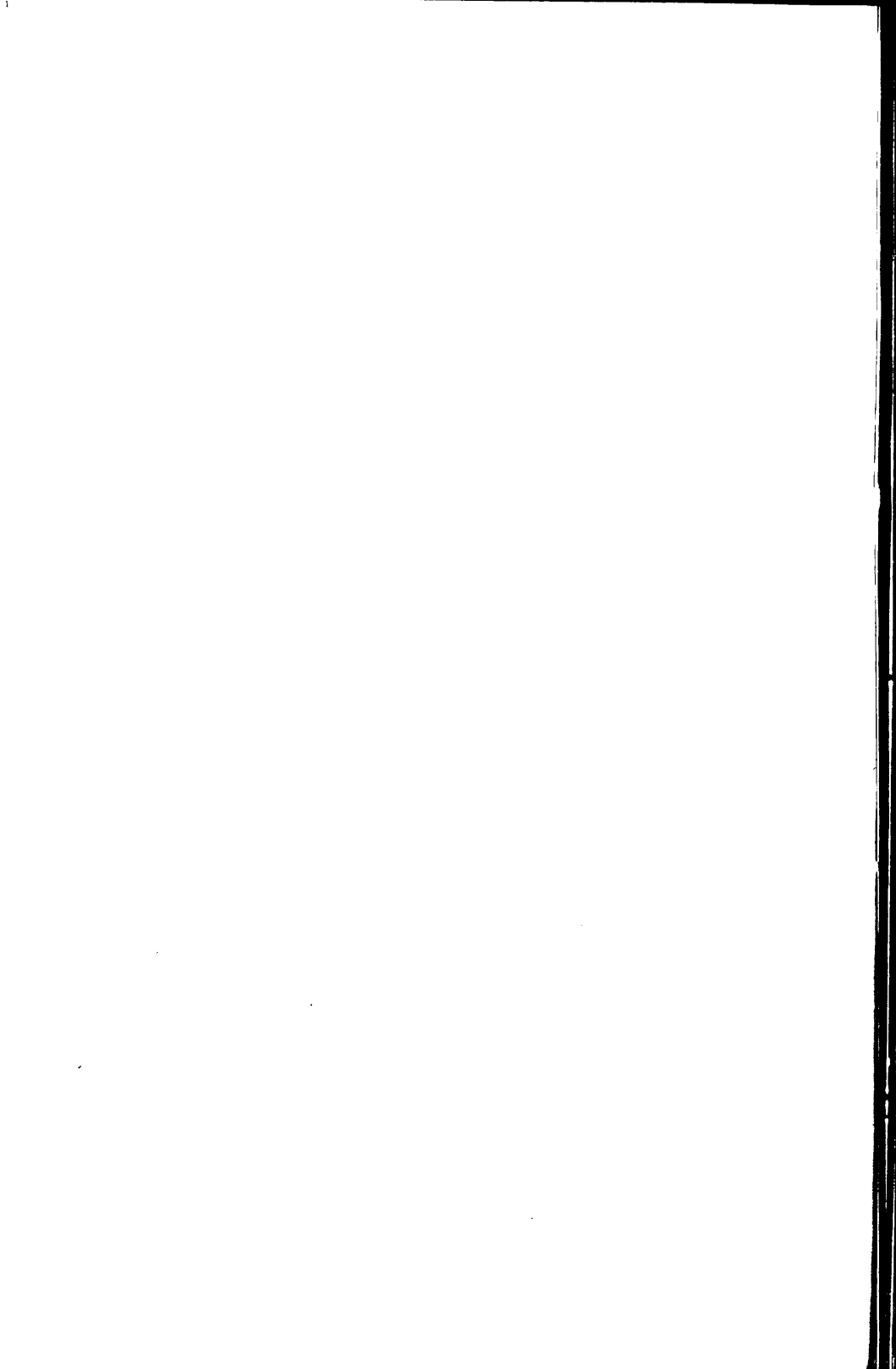
A rendkívül érdekes kötet, amelyből csak kiszakított részeket lehetett itt bemutatni, a június 2-i feljegyzéssel ér véget, amikor a nagykövet Putilovval, Oroszország legtekintélyesebb fémiparosával és pénzemberével folytatott bizalmas beszélgetését írja le, aki szabad folyást engedvén pesszimizmusának, a közeli katasztrófák végzetes sorát, a sülyedésnek és széthullásnak azt a néma munkáját rajzolta le, amely aláássa a birodalom épületét.

Feszült érdeklődéssel várjuk a napló következő kötetét. A fordítást Fóti és dr. Révay József Papini fordítója a legszebb és legélvezetesebb eredménnyel végezték.

—*ch.*

XXVII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI
KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A M. KIR.
HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

BUDAPEST I, ALKOTÁS-U. 25. FÜLDSZ. 6.

I. FÜZET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1926.

TARTALOM

	Lap
DR. IVÁNYI BÉLA: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. (Első közl.)	1
POZDER KÁROLY: A varasd-szentgyörgyvári 6. sz. határőr gyalogezred	37
KAROJLOVIĆ OSZKÁR: Magyar katonák a világháború török harcterein. (Első közl.)	68

TÁRCA

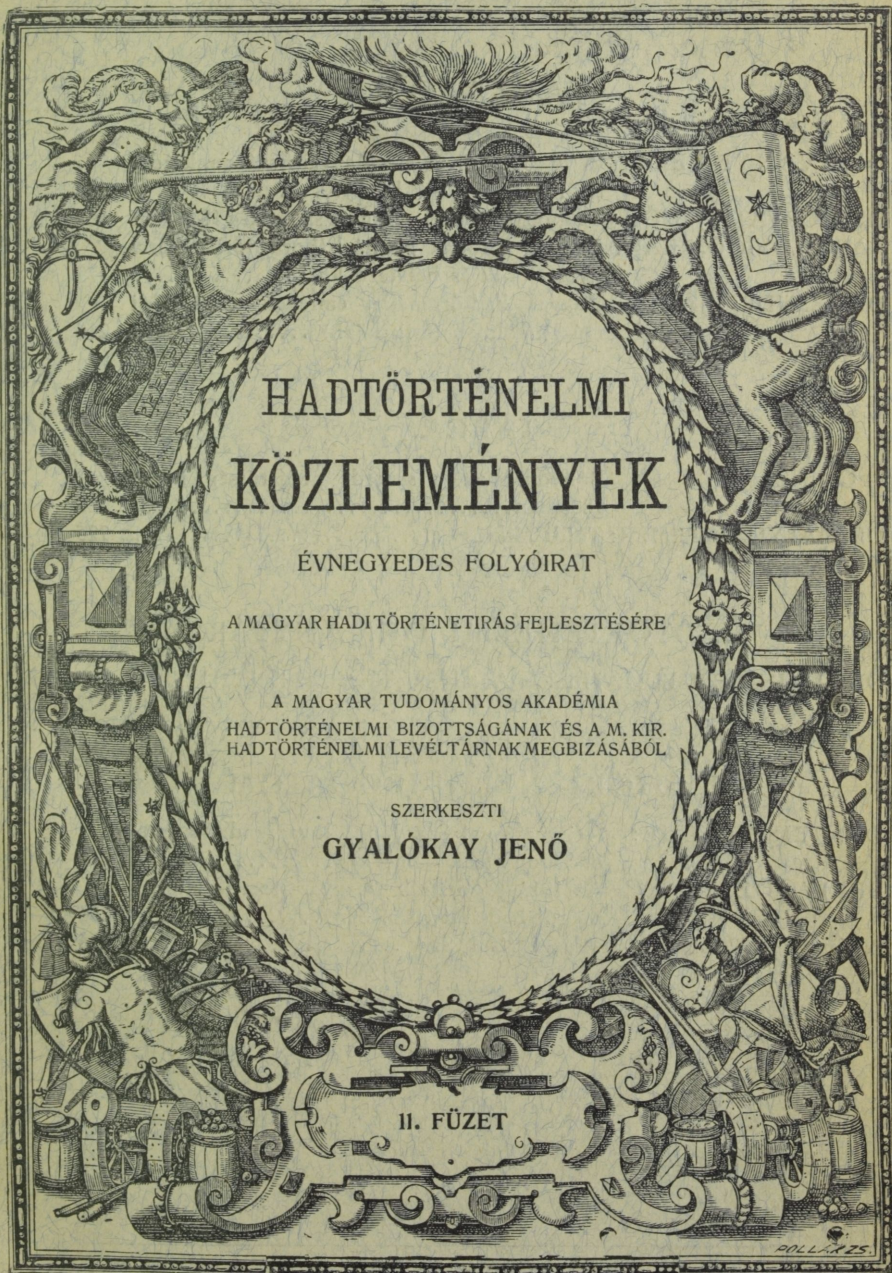
HANGAY SÁNDOR: Egy honvédtiszt naplójából	85
---	----

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

DR. LUKINICH IMRE: Hunkár Antal emlékiratai. (Első közl.)	92
--	----

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

Báró FORSTER GYULA: Gróf Berchényi László, Franciaország marsallja. (Ism. —ch—l.)	109
BREIT JÓZSEF: A magyarországi 1918/19. forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. II. k. (Ism. Sz.)	120
Finn katonai lapok. (Ism. Dr. Bán Aladár.)	122

HADTÖRTÉNELMI
KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR HADI TÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A M. KIR.
HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

II. FÜZET

POLLÁK ZS.

TARTALOM

	Lap
DR. IVÁNYI BÉLA: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. (2-ik közl.).....	125
DR. HORVÁTH JENŐ: Az utolsó velencei—magyar szövetség 1849-ben	167
KAROLJLOVIČ OSZKÁR: Magyar katonák a világháború török harcsterrein. (2-ik és befejező közl.)	179
DR. SZENDREI JÁNOS: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban (8-ik közl.)	216

TÁRCA

S. C.:	Bonyodalmak a szegedi polgárórség körül 1806-ban.....	222
DR. MÁLYUSZ ELEMÉR: Toldi Miklós		225

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

DR. LUKINICH IMRE: Hunkár Antal emlékiratai. (2-ik közl.)	229
--	-----

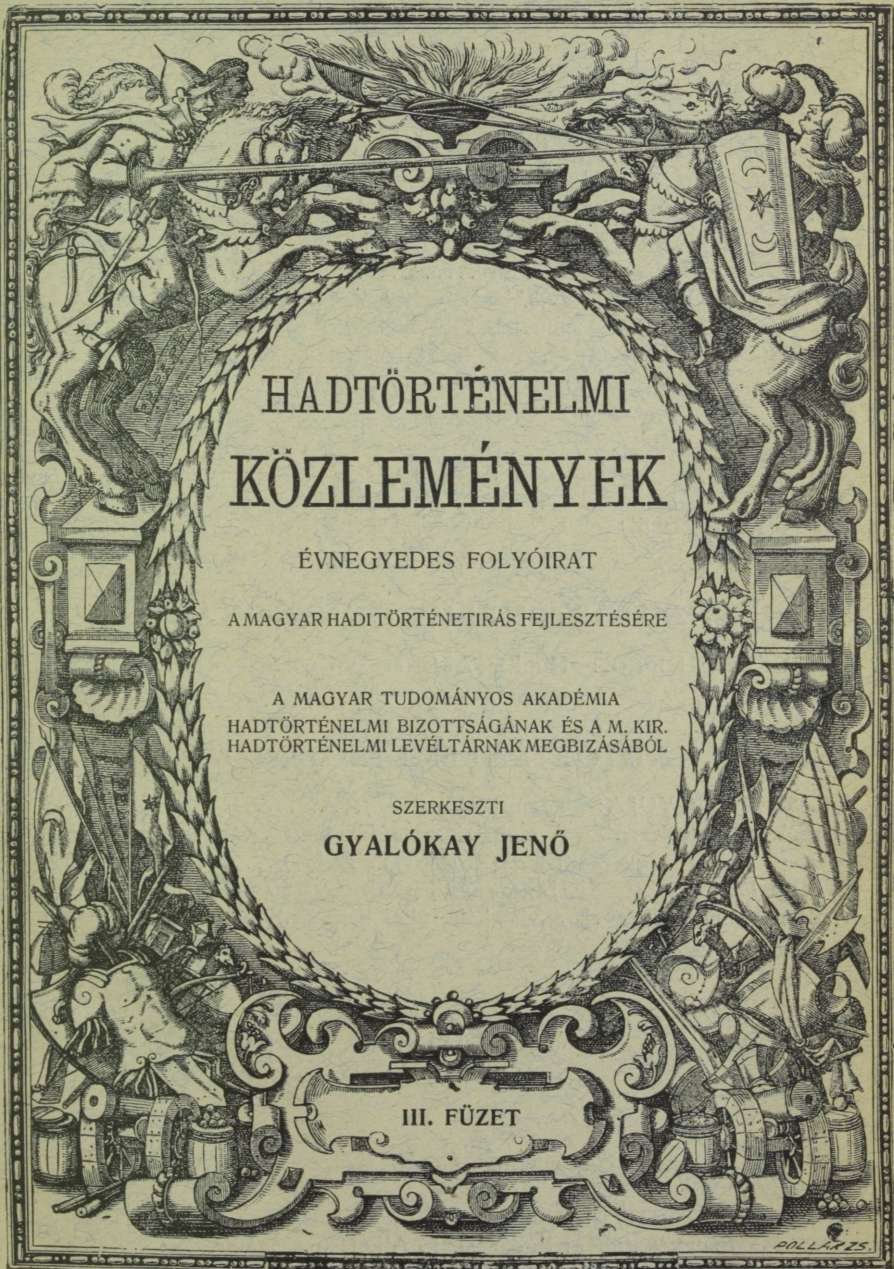
HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

DR. REISZIG EDE: A jeruzsálemi Szt. János lovagrend Magyarországon (Ism. —ch—l.)	249
BREIT JÓZSEF: Az 1914. évi osztrák—magyar—szerb—montenegrói hadjárat (Ism. Sz.).....	254
A Tenger: 1926. évf. I—II. füzet. (Ism. Sz.)	256

Szerkesztőség: Budapest, I., Alkotás-u. 25, földsz. 6.
Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalóka Jenő.

XXVII. ÉVFOLYAM.

HADTÖRTÉNELMI
KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT

A MAGYAR HADITÖRTÉNETIRÁS FEJLESZTÉSÉRE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS A M. KIR.
HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁRNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYALÓKAY JENŐ

III. FÜZET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1926.

TARTALOM

	Lap
DR. IVÁNYI BÉLA: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. (3-ik közl.)	259
GYALÓKAY JENŐ: Földvár	290
NAGY VILMOS: A 3. hadsereg átkelése a Dunán és Belgrád elfoglalása 1915 október 6—10.	301
DR. SZENDREI JÁNOS: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban (9-ik közl.)	334

TÁRCA

HANGAY SÁNDOR: Egy honvédtiszt naplójából	343
---	-----

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

DR. LUKINICH IMRE: Hunkár Antal emlékiratai. (3. és bef. közl.)	352
---	-----

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

DR. SZEKFI GYULA: Tomori (Ism. —y.).....	381
HALMAY BARNÁ: A mohácsi csata keletkezése és igazi helye. (Ism. DR. IVÁNYI BÉLA)	384
STEIER LAJOS: Haynau és Paskievics (Ism. —y.).....	387
Hadtörténelmi szelvények a világháborúból (Ism. Sz.).....	389

FELHÍVÁS

Szerkesztőség: Budapest, I., Alkotás-u. 25, földsz. 6.
Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalókay Jenő.

TARTALOM

	Lap
DR. IVÁNYI BÉLA: A tüzérség története Magyarországon, kezdetétől 1711-ig. (4-ik közl.)	393
JURKOVICH EMIL: Besztercebánya erődítményei	420
BERKÓ ISTVÁN: Az 1848/49. szabadságharc olasz légiója ..	443
THAISZ LÁSZLÓ: Honvédtüzérek Przemyslben	480

TÁRCA

B.:	A katonaság az 1810-i budai nagy tűzvésznél	515
-----	---	-----

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

— y.:	Maillard tábornok jelentése Győr váráról (1805 november 9.)	520
-------	---	-----

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM

JÓZSEF KIR. HERCEG: A világháború. I. (Ism. b. j.)	525
GRÓF TISZA ISTVÁN: összes munkái. 4. sor. III. k. (Ism. —y.)..	528
NAGY VILMOS: A támadás. (Ism. Sz.)	530
MAURICE PALÉOLOGUE: A cári Oroszország a nagy háború alatt. I. (Ism. —ch.)	532

FELHÍVAS

Szerkesztőség: Budapest, I., Alkotás-u. 25. földsz. 6.

Kiadóhivatal: Budapest, IV., Váci-u. 38. Tiszti kaszinó könyvtára.

A kiadásért felelős: Gyalóka Jenő.

Felhívás

A m. kir. Hadtörténelmi Levéltár főigazgatósága tervbe vette „A magyar tüzérség szereplése a világháborúban“ című munka összeállítását. Ez a könyv lesz hivatva az utókor számára megörökíteni a valamikor Szt. István koronája alá tartozott országokból származott cs. és kir. közös és m. kir. honvéd tüzéralakulatok, tüzértisztek és legénység dicsőséges haditetteit.

A Hadtörténelmi Levéltár birtokában lévő világháborús irattárban a nyilag kevés olyan tanulmánnyal vagy adatgyűjteménnyel találkozunk, amelyek a tüzérségnek különösen kimagasló fegyvertényeivel foglalkoznának. Hiányzanak főleg a tüzérparancsnokok hivatalos naplói s az események lefolyása alatt írt feljegyzések. Ezek pedig egy ilyen tanulmány száraz adatainak élénkítésére feltétlenül szükségesek.

A munka csak akkor lehet igazán kimerítő, teljes és érdekes, ha mindazok a tüzértisztek, akik Magyarországból származnak és azok, akik a Monarchia más országából származván, magyar tüzéralakulatnál harcoltak, fegyvernemükhöz ragaszkodva, jogos büszkeséggel tekintenek vissza a magyar tüzerekkel együtt átélt nehéz küzdelmeikre és naplóikat, egyéb feljegyzéseiket stb. a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár rendelkezésére bocsátják.

A Hadtörténelmi Levéltár felkér tehát mindenkit, aki ilyen természetű naplókkal, feljegyzésekkel rendelkezik, hogy azokat eredeti példányban, vagy megfelelő másolatban, esetleg kivonatban, minél előbb és minél nagyobb számban idejuttatni sziveskedjék. (M. kir. Hadtörténelmi Levéltár főigazgatósága. Budapest, I. Bécsi-kapu-tér 4. III. em.)

Ha a tulajdonos az eredeti okmány visszaküldésére számot tart, akkor a Levéltár azt lemásoltatja és az eredetit visszaküldi. Különösen értékes okmányokat — ha az illető ezt kívánja — a Levéltár tiszteletdíj ellenében fog megvásárolni.

Eredeti hadműveleti okmányok, összefoglaló jelentések stb. mint forrásművek külön lesznek megjelölve. Emlékezetből, utólag összeállított adatok csak másodsorban jöhetnek tekintetbe, ezeket a beküldők külön jelöljék meg. Kívánatos az események megértésére szolgáló egyszerű vázlatok, kivágott térképszelvények, a rész-

letes vagy az általános térképre illő oleaták mellékelése. Fontos a saját vagy szomszédkötelékek felsorolása, saját vagy szomszédparancsnokok neveinek megemlítése, a harci tevékenység részletes ismertetése tűzér harcászati szempontból, egyesek (tisztek, legénység, kezelők, hajtó, felderítő, távbeszélő személyek) különösen említésre méltó hősiesség magatartása, azután a kapott parancsok, a saját szándék és végrehajtás, végül a különleges szállítási, lőszerpótlási stb. viszonyok ismertetése.

Különösen fontos azoknak a mozzanatoknak részletes ismertetése, amelyekben a tűzérség, saját védelmére vagy más okból, volt kénytelen kartácsot, csapódógránátot lőni, vagy pedig a közelharc eszközökhöz (karabély, pisztoly, kézigránát, géppuska stb.) nyúl. Ugyanilyen fontosak a különösen jól sikerült egységes előkészítő és megsemmisítő tűzharcok leírásai.

A m. kir. honvédség ezidőszerint fennálló alakulatairól — mint a világháborús tűzeralakulatok hagyományörző csapattestjeiről — a Honv. Min. úr 1925 december 5-én kiadott 17.282/eln.—1925. számú rendeletének 2. melléklete nyújt felvilágosítást.

A munka érdekében felkérünk mindenkit, akinek tudomása van arról, hogy egyik vagy másik tartalékos vagy nyugdíjas bajtársa — legyen az akár Csonkamagyarországon, akár külföldön lakó — ilyen természetű, célunknak megfelelő adatokkal rendelkezik, hogy ezeknek nevét és pontos címét a Hadtörténelmi Levéltár főigazgató-ságával közölni szíveskedjék, amely azután az illetőkkel kapcsolatot fog keresni.

A tűzértisztekhez intézett ezt a felszólítást egyidejűleg a katonai szaklapokban és néhány fővárosi napilapban is közzé fogjuk tenni és megfelelő módon tudomására hozzuk a külföldön élő volt tűzér-bajtársaknak is.

A Levéltár főigazgatósága bizik abban, hogy ez a felhívás a régi és a fiatal tűzerek körében egyaránt visszhangra fog találni, hogy minél több adat gyűljön egybe a hagyományaira büszke s mindenkor kiváló fegyvernem dicsőségének megőrkítésére.

A szóbanforgó munka összeállítását, a Hadtörténelmi Levéltár felkérésére, a tűzérség egyik legalaposabb ismerője és szakembere, *Riedl Lajos* nyug. altábornagy-úr Önagyméltósága volt szíves elvállalni.

Budapest, 1926 december 1.

Suhay Imre

a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár
főigazgatója.

FELHÍVÁS.

A világháború folyamán sok magyar csapat részesült magasabb helyről olyan írásbeli dícsérő elismerésben, mely a hivatalos „Höfer“-jelentésben napvilágot nem látott. Ilyen dícséretnek hiteles tanubizonyosságai a magyar csapatok kiváló vezetésének és érdemesek arra, hogy az utókor részére megőriztessenek.

A m. kir. hadtörténelmi levéltár főigazgatósága felkéri ezért a világháború alatt a közös hadseregben, honvédségben, haditengerészetnél szolgált tiszteket és hasonállásúakat, hogy ilyen természetű, esetleg birtokukban levő okmányokat a szükséges adatok kíséretében megőrzés végett a hadtörténelmi levéltár főigazgatóságához (Budapest, I., Bécsikapu-tér 4. III.) beküldeni szíveskedjenek. Ha az elismerések tulajdonosai okmányaikhoz ragaszkodnak, akkor a hadtörténelmi levéltár ezekről hiteles másolatot készít és az eredeti okmányt a tulajdonosnak visszaküldi.

Különös súlyt helyezünk olyan dícséretekre, amelyek más hadseregbeli — nem magyar — előljáróktól és parancsnokoktól származnak.

Budapest, 1926 szeptember 14.

M. kir. Hadtörténelmi Levéltár főigazgatósága.
Budapest, I., Bécsikapu-tér 4. Telefon: 106—76.

A
LEGIZGALMASABB
REGÉNY

*fejezeteinek elevenségével peregnek le
az olvasó szemei előtt a nagy nemzeti katasztrófa
előzményeinek és lefolyásának
tragikus eseményei*

a

MÓHÁCSI
EMLÉKKÖNYV .BEN

A 100-nál több képpel illusztrált és pompás kötésű hatalmas diszmunkát a Magyar Történelmi Társulat megbízásából DR. LUKINICH IMRE, az Orsz. Széchenyi-Könyvtár főigazgatója szerkesztette. Bolti ára: 12'80 Pengő = 160.000 Korona.

A
KÖNYVBARÁTOK SZÖVETSÉGE
*tagjai 1926. évi könyvilletményül három
más értékes kötetrel együtt 30'80 P
bolti ár helyett 16 Pengő
évi tagdíjuk fejében
kapják.*

KAPHATÓ

A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
KÖNYVÁRUDÁJÁBAN

BUDAPEST VIII. KERÜLET, MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZÁM. GÓLYAVÁR.

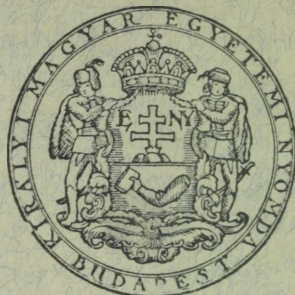

MOHÁCSI EMLÉK KÖNYV

1 5 2 6

SZERKESZTI A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
MEGBÍZÁSÁBÓL DR. LUKINICH IMRE EGYETEMI
TANÁR, A SZÉCHENYI KÖNYVTÁR FŐIGAZGATÓJA.
KIADJA A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST IV., MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZ. (GÓLYAVÁR).

EMLEKKÖNYV A MOHÁCSI ÜTKÖZET NÉGYSZÁZ ÉVES FORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A magyar nemzet történetében 1526 korszakot jelöl. Jelenti Mátyás király Nagy-Magyarországának bukását, melyet elsősorban a pártokra oszlott s a hitében és erkölcsében megingott nemzet maga idézett elő. Jelenti azonban a részekre hullott Új-Magyarország történetének kezdetét is, mely a magyarságnak a megpróbáltatásokban leggazdagabb korszaka. A gyászos mohácsi ütközet emlékének a folyó évben készülünk kegyeletes külsőségek között áldozni. A Magyar Történelmi Társulat a gyászévet egy díszes kiállítású és tartalmilag nagyérdekű Emlékkönyv kiadásával kívánja emlékeztetessé tenni. Az Emlékkönyv az 1926-os év egyik tudományos eseménye, mely nélkülözhetetlen forrás lesz hosszú időn keresztül Mohácsra, illetőleg a Mátyás király utáni Magyarország történetére vonatkozólag. Tudományos értéke mellett azonban minden művelt magyar ember élvezettel olvashatja nemzeti nagy tragédiánk megbízható tudással festett képét, mert írói különös gondot fordítottak arra, hogy irodalmilag is feldolgozzák az anyagukat.

TARTALOM:

Gróf Klebelsberg Kuno: Előszó.
Dr. Bruckner Győző egyetemi magántanár, a miskolci jogakadémia dékánja: Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt.
Dr. Miskolczy István egyetemi magántanár: Keresztes hadjárat terve a mohácsi ütközet előtt.
Dr. Artner Kálmán egyetemi magántanár: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vést megelőző években. 1521—1526.
Dr. Török Pál felsőkereskedelmi isk. tanár: A mohácsi vész diplomáciai előzményei.
Dr. Dabrowski János krakói egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja: Lengyelország és a török veszedelem 1526 előtt.

Gyalóky Jenő honvéd tüzérezredes: A mohácsi csata.
Dr. Pakánszky Béla közgazdasági egyetemi előadó: Mohács és az egykorú német közvélemény.
Dr. Harsányi Pál magyar nemzeti múzeumi igazgató-őr: II. Lajos és a mohácsi csata emlékérméken.
Dr. Tolnai Vilmos egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja: „Több is veszett Mohácsnál” magyarázata.
Dr. Rédey Tivadar magyar nemzeti múzeumi könyvtárnok: Mohács emléke költészetünkben.
Dr. Solymossy Sándor főisk. tanár, a Magyar Tud. Akad. tagja: Mohács emléke néphagyományainkban.
Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csatatéren.

A Mohácsi Emlékkönyv 22 íven, gondos illusztrációkkal, kemény kötésben jelenik meg az Egyetemi Nyomda kiadásában. Ára 160.000 K.

Kérelem!

Kérjük t. előfizetőinket, hogy az előfizetési díjakat, továbbá a folyóirat szétküldésére vonatkozó kérdéseiket, sürgetéseiket stb. a kiadóhivatalnak (IV, Váci-u. 38. I. emelet, Tiszti kaszinó könyvtára) címezzék.

Az előfizetési díj 1926-ra öt pengő (62.500 korona). T. dolgozótársainkat pedig arra kérjük, hogy a folyóiratnak szánt dolgozataikat közvetlenül a szerkesztőhöz (I, Alkotás-utca 25. földszint 6.) juttassák el.

A Hadtörténelmi Közlemények
szerkesztősege.

Báró Forster Gyula:

GRÓF BERCHÉNYI LÁSZLÓ

*Franciaország marsallja. A hazájából száműzött gróf Berchényi Lászlónak, Rákóczi fővezére fiának, tüne-
ményes pályafutása Franciaországban. Királyok és
királynők versengenek barátságáért, de ő a versaillesi
királyi udvar káprázatos fényéből is szegény hazá-
jába vágyik vissza és nem nyugszik addig, amíg
száműzetéséből haza nem térhet. A sok képpel és
hasonmással illusztrált kötet ára 100.000 korona.*

Megrendelések címzése: KIR. MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
KÖNYVOSZTÁLYA Budapest, VIII, Múzeum-körút 6. Gólyavár.

EMLÉKKÖNYV

DR. GRÓF KLEBELSBERG KUNO

NEGYEDSZÁZADOS KULTÚRPOLITIKAI MŰKÖDÉSÉNEK EMLÉKÉRE
SZÜLETÉSÉNEK ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJÁN.

A Lukinich Imre szerkesztésében megjelent nagy nyolcadréta alakú díszes emlékkönyv ötven történeti tárgyú értekezést tartalmaz egyetemi tanárok és akadémikusok tollából. Nagy dísze azonkívül az ünnepeltnek Prichoda Istvántól készített sikerült rézkarcú arcképe.

A 640 LAPOS DÍSZES KÖTET ALAPÁRA 58 KORONA

A Magyar Történelmi Társulat tagjai a szokásos kedvezményes szorzó-
számmal szerezhetik be.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
 ÖSSZES ÚJ ÉS KAPHATÓ RÉGIBB KIADVÁNYAIT A TELJES
 BOLTI ÁRON, RÉSZLETFIZETÉSRE IS ÁRUSÍTJUK. — PRO-
 SPEKTUST ÉS RENDELŐLAPOT KÉSZSÉGESEN KÜLDÜNK.

Angyal Dávid: Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.	K 312.500
Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója 1664. Feldolgozta: <i>Lukinich Imre</i>	K 105.000
Aldásy Antal: Címertan.	K 24.500
Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredes visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharerről és a tót mozgalomról. Feldolgozta: <i>Steier Lajos</i>	K 210.000
Dékány István: A történettudomány módszertana.	K 35.000
Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon.	K 17.500
József nádor élete és iratai. Iratai I. 1792—1804. Feldolgozta: <i>Domanovszky Sándor</i>	K 280.000
Kornis Gyula: Történetfilozófia.	K 70.000
Lukinich Imre: A szatmári béke története és okirattára.	K 280.000
Révész Imre: A magyarországi protestantizmus történelme.	K 28.000
Szentpétery Imre: Chronológia.	K 14.000
Gróf Széchenyi István: Döblingi irodalmi hagyaték I—II. Feldolgozta: <i>Károlyi Árpád</i>	K 224.000
Gróf Széchenyi István: Döblingi irodalmi hagyaték III. Feldolgozta: <i>Tolnai Vilmos</i>	K 280.000
Gróf Széchenyi István Napló I. Feldolgozta: <i>Viszota Gyula</i>	K 280.000
Gróf Széchenyi István: A Kelet népe. Feldolgozta: <i>Ferenczi Zoltán</i>	K 280.000

RESZLETFIZETÉSEK RENDELÉSNEK, MELY MÁR MAGÁBAN IS KEDVEZ-
 MENY, A TÁRSULAT TAGJAI NEM ÉLVEZIK A SZOKÁSOS ÁRENGEDMÉNYT.

MEGRENDELÉSEK CIMZESE:

KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDA KÖNYVOSZTÁLYA
 BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. GÓLYAVAR.

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST. FŐIGAZGATÓ: DR. CZAKÓ ELEMÉR.

